

Medaković, V. M. F.

ЖИВОТ И ОБИЧАЈ
ЦРНОГОРАЦА

НАПИСАО

В. М. Ф. МЕДАКОВИЋ

У НОВОМ САДУ

БРОТНСКОМ ЕПИСКОПСКИМ КЉЕЊОПЕЧАТЊЕМ

1860.

ПРЕДГОВОР.

Првом сам 1844 године, почео я познавати Црногорце и живѣти међу њима. У то врѣме владао е Црном Гором владика Петар II. Он е доста подржавао дружевни живот Црногораца; он се сам поносио, што е Црногорац; поносио се са юнаштвом и са врлином свое браће Црногораца. — По други пут пошао сам я у Црну Гору 1854 године на позив садашнѣг княза Данила и одиравао сам дужност државног секретара. Што првим, што потонѣм бављѣм, провео сам я свега у Црној Гори близу седам година. Имао сам и времена и прилике познати Црногорце са сваке стране.

За све ово врѣме моег борављѣня у Црној Гори, морам истину казати, да сам у правој братској любви са свакиѣм провео. И са князом Данилом живѣо сам я у любви и слоги и он е сам признавао мою душевну преданост народу црногорском, на кад смо се прегонили за слободу црногорску, рекао би ми: „Я знам, да ти оѣещ добра Црногорцима и да много цѣениш њихову слободу; али се не може

IV

тако: Ми морамо признати Турке, да добиемо више новаца.“ — Ми би, може бити у слог и любви и даљ остали, да се несеу стране сплетке увлачити почеле, кое су подконавале и мене и нѣга, па и сав народ. Мене су извикали противници вѣре и имена, да сам я највећи пріатељ Руссіе. И то с мое стране и некріем: мени е мила моя вѣра па и сродна крв; али сам я вавда имао у виду едну и чисту корист народа, па сам слѣдовао онии стопана, кое су вавда биле срећне и пробитачне по све Црногорце. Я се несам могао нигда сагласити, да постане Црна Гора васалство турско и да се окаля од четири и по віека трајућа слава Црногораца, као што е то тражіо и желіо французки консул у Скадру. Он се највише усилявао да положи снагу и славу Црногораца; да положи крила врсног орла у слободним горама, а я сам му біо понајвише на сметњи: Я сам біо противник господарству турском у Црној Гори. Усилявалъ мое не било залудно: у томе сам одржао мегдан и Црна Гора остала е самостална. Сви су главари пристали блии уз княза и прилюбили се желји франц. консула: да се признаду Турци за господара, осми мене и княза Борѣа Петровића.

Княз Данило нема се шта жалити на мене,

до што віссам покренуо народне новце на Руссіе (1856 год.) И у томе сам я више гледао на срећу свега народа, пего на поедино лице, кое данас ест а сутра ніе: ер да сам их покренуо, не би далас ни едне било, а тако, ено их и данас у Руссіи и іош *умноженіе*. С овіе новаца устао е біо княз Данило против мене и радіо ми е о глави. Бог ме за мою праведну ствар сачувао. Я сам све билѣжію, на љу временом и ту знамениту епоху обѣлодавнати и показати свіету она чуда, коя тешко разум людски вѣровати може. Увѣрићу я и княза Данила, да оно ніе истина, што су му други урѣивали у главу. Ође ніе мѣста о томе говорити, већ само напомињѣм узгредно уз вріеме моег бавлѣня у Црној Горі.

Кроз прошли и трајући кратки простор времена зміенію се у многое живот и обичаи Црногораца; али смишлѣніа глава овог врсног народа, кадра ће бити повратити све врлине и узорности людске, с коіема су Црногорци свѣтљали образ и себи и свему нашему народу. Ништа на свіету ніе постојаво.

Надам се, да ће свакоем нашем сународнику бити ово дѣло мило, да се упозна са животом и обичајма свое врсне браће, кои су од најстаріи

времена па до данас, одржали своју вѣру, слободу, обичае и стари дух праѣдовски; вато и не сам жалю труда саставити и описати *Живош и Обичае Црногораца*, кои мислим, да ће у многоме бити неким узором нашему свиѣту. Описати ово, држао сам управ за своју држност и да тиѣм учиним неку услугу нашему народу.

У описивању обичаја, неке сам работе изоставио и то оне, кое су скоро сваког нашему сународнику познате и са којима се служи у својем животу и у својем обичају; вато се и не сам упуштао у потанко описивањѣ, али сам навио, да ништа непромашим, што е главно у истоме дѣлу. Кад би се све потанко описивало, могла би књига и у четир пута бити већа.

Старао сам се, да рјечи оног края равясним, а кое су на друге стране непознате.

У Биограду 30 Јуниа 1860.

В. М. Г. М.

У В О Д.

По причама народніема, кое се и данас из уста у уста предаю, скоро су се сви Црногорци доселили из Ерцеговине. Послѣ пропасти царства србског на Косову, почели су једин Срби од люте невољ ускати у данашњу Црну Гору. Ваљстін люди, нехтећи трпѣти робство, бѣжали су исподъ нехришћанске власти и сабијали се по горама, само да могу имати слободни живот и да могу пркосити своим крвницима. По нестанку своег хришћанског господарства, нестало е слободе и поноса людског; вѣра христова била е гонѣна, свака светиња и божија и людска стојала е под копитом немилостиви крвника.

Све ове невољ, кое су раздирале срце изврениег јунака, нагонило е Србе да иду у збѣгове, да ускачу и да се поселяваю у врлетно и пусто мѣсто. Они су остављали сва добра своя, остављали и све милне свѣтске, у којима су се рађали и живѣли, само су тражили мѣсто, у којем ће моћи своју вѣру, свой живот и свой чисти дух сачувати.

Црногорци су ускоци од Косова, они су ускатили у данашњу Црну Гору. Ускатили су највише у XV вѣку. Онда пушта Црна Гора, била е област

зетски господара. Балше и Стеван Црнојевић звали су се само: *Господарь осем Зеши и поморскія земли*; а за Црну Гору ніе било спомена. Тако су се ови ускоци умножавали у данашню Црну Гору, под закрилом зетски господара, кон нігда ніесу ћели признати турску власт врху себе.

Умножени ускоци у Црној Гори састављали су братства и племена. Братства и племена имала су свое главаре и свое вође. Све су уређивали на основу вѣре, на основу живота и обичаја свом. Земальска власт била е власт народа. Страни начини управе ніесу ћели уводити. Нити су имали никакви чиновника, нити редовни солдати. Сами су били судіе, сами војници и вође войске. Из обштег договора све су уредбе чинили. У свему су остали чисти синови природе. Бог их е надарио биетрим разумом, те су знали чувати свое.

Ови ускоци помагали су у рату зетским господарима противу навале турске, а при краю XV. віена постали су они обрана и утѣцнште зетским господарима. У новом врлетном завичаю свака людска душа могла е наћи и крова и обране и слободе. У накрст на све четри стране, нашли су ови ускоци само своју браћу и по крви и по вѣри. Са овима су се они срађали и живили у миру и добави.

Живот и обичае свое нису они мienали, нити им е те неволѣ било. Обичае свое, начинъ живота и дух старе поноситости Србске задржали су они подпуно, нити су ћели знати за кое друге, нити су помишљали, да може бити кое друго лѣпше и извретнiе од њиховог.

Ускоци су ови понавше негдашнѣ старо властеовство Србско. Властела су имала и имаю у самој крви доста кичельивости и ову су задржали Црногорци и по овом може их чоек лако познати. Како послѣ Косова нису ћели трпѣти притѣњаванѣ турско, нити признавати кога болѣг врху себе, такви су они остали и у новој постойбини.

Задржаванѣ првобитни обичаи, сачувало е најлѣпше споменике духа и живота нашег народа. Живот и обичаи огледало е нѣгове душе. Повѣстница показуе време и прилику, кад, и чим се показивао народ са витежиним дѣлама на јначком мегдану, кад ли е имао обоострани развитак, кад се подизао, кад ли е упадао, кад се уздизао са славом, кад ли е упадао у грiех; али живот и обичаи, мораю бити живи основ свио дѣла и сваког людског и душевног покрета. Са ове стране ваља познати Црногорце, са ове их ваља прецијенити, каква им е права вредност њихова.

Истинита вѣра христова слагала их е у друже-
вни живот, спајала духове у единство; а дружевни
живот крѣпио им е снагу, с којом су надичавали
своє непријатељ и остали чисти и јасни на обзорю
людском, као данџа међу звѣздама. На основу
вѣре, ячили су они сваку лѣпшу врлину людску.
Вѣра и побожност била е ангелом хранителѣм сваке
веће извртности душевне. Ограђени овом врлином,
утврђени и у души и у срцу, одбијали су они сваку
туђу сплетку, која е често подадирала, да им под-
копа и поруши природну дивоту, а тиѣм и цѣлост
њихову.

Ріедак е народ, који е кадар био издржати све
невољѣ людске и прекалити се кроз све огњѣве,
који су га жегли са евию страна, као што су Цр-
ногорци, а да од своег ни длаку напустіо ніе. Као
самосталан и душом слободан народ, живіо е он у
духу и обичајма својих шукунѣда, сачувао е све
оно, што е лѣпше и племенитіе и чиме се поно-
сити може пред својом браћом и пред осталиѣм
разумніѣм свѣтом. У слоги и у братској любви
стекли су Црногорци и лѣпшега гласа и врелог
поноса у народу нашем. Туђи обичај ніесу се
могли подударити са њиховіѣм рођеніѣма, нити су
се могли прилюбити њеној души, нити срцу, нити

нетој крви. Они су остали прости и неразвијени, али су сачували све оно свое старо, по чему се може сазнати и живот још оног времена од како су се поселили у свој врлетни завичај, па и сами првобитни кои су имали и прије поселявања у нову постојбину.

Народ, који одступа од својих обичаја, од својег природног живота, тај се народ измозачити мора, тај постаје несрећан и по себе и по другога, тај удара полугу преврата у корјен своје среће, и тај се народ мора преживити. Сав рад и све кретањѣ душевно, мора се ослоњати на природни животу, и с њиме у слогѣ напредовати. Слога је велика и најјача снага, велики и смишљени господар среће и напредка људског. У колико се разумна и поштена породица слаже у своме дому, у толико се мора и цијело братство и племе, а најпослѣ и сваколика цѣлост слагати. Ако не обште слоге, не може бити ни поедине среће. Износити слогу, единство и дружевни живот само гласом, а неоназивати је у самоме дѣлу, не ништа друго до поруга.

Често су се пољдљивале крвие освете међу

Црногорцима. Домаћа свађа давала е прилику и згоду непријатељима да поруше снагу, слободу и цѣлост Црногораца. Непријатељ се спремао и усиљавао, да домаћом неслогом, поруши коріен слободе и снаге горштака; али урођена врлина душевна и љубав братска, на час е закрвљуну браћу мирила и уедињавала противу обштега крвника. Надахнути страхом Божиим, одушевљени истином вѣром христовом, одушевљени за своју слободу иначку, испунѣни братском љубави, одма су они приступали едан другоме, праштали љоте сагріехе и говорили: „Ово е дошло да се мре, да се изљубимо и едан другом сваку жалост опростимо, па да ударамо на обштег крвника, па кад нѣга положимо, ми ће мо се намривати међу се, како узможемо и како ми знамо.“ По том су они ишли едном душом и едним срцем против обштег непријатеља и чинили чуда на љначком мегдану.

Ништа на свијету неможе бити яче, но што е слога и единство браће. Сав наш народ морао би састављати едно сложено братство или племе. У слог и љубави братској љѣпше му се развија и душевна снага нѣгова. Нигда онај дом неможе бити срећан, ако се челяд отимаю око залогая леба и едно друго подклопава. У подобном дому мора нај-

послѣ доћи до истражбине. Ђе е народ *својим* чист, морала би ту и слога бити. Увођењ туђим обичаја у прости народ, кои још нис до метимитог душевног развитка доспјо, кои нема праве оброботане душевне свјести, они обичаи, кои се неподударјаю са нѣговіем духом са нѣговіем животом, нје нипита друго до отров морални за людско срце, и е тіем народ најпріе пропада: или мѣра постати роб своє душе, или непријатељ сваке своє рођене свѣтинѣ.

И свака новина, која се мисли уводити, мора бити саобразна нѣговом духу и нѣговом животу. Равлика у души и у мисли, равлика у животу са туђом неопачености, рађа међусобно трвенѣ и мржњу и равур међу породицом и браћом. У нашему народу наћи ћемо тога доста, наћи ћемо, да се радіе прикљани наша младост туђем обичају, туђему животу, кои е јака полуга обараню нашег најнзвретніег добра, него ли своєм рођеном, кои се с њиме родіо, кои му е у души и у крви, кои га осакатити неће, него само с њиме може бити и поштен и срећан и по себе и по осталу браћу своју.

Младост сваче кроз невиђелшцу у пуну теорију, а теке доцнја зрелост снаге душевне омоннѣ га на велики гріех, али ово бива доцнан, бива онда,

кад малакше снага душевна и тѣлесна, кад се починѣ спремати за други свѣт.

Неваля чисту душу злом тровати, неваля е мучити са оним, што ѿ ѿй е досадно и што она неможе ни спосити ни трпѣти. Младост е што и виѣта младина, коя се дае на сваку страну окренути, док нѣе отврда. Исто е тако и наш народ ѿиш млад, витак и непокварен, нѣму е теке вриеме наступило, да расти и да се развѣя. Валя га чувати да у самом цвѣту и развѣткѣ непропане. Ако се са младине природна кора почне скидати, а нова навлачити, она ће или усанути или закржељати тако, да од нѣ нигда среѣе бити неможе. И при калемљѣню воѣке, тражи се вѣшт чоек, вѣшт учитель, ер, ако нѣе добро вѣшт, пропада сав труд, а корѣен нема више напредка.

Све што засѣца у дух и живот народа, све то валя гледати као око у глави. Разборитост людска мора добро мотрити на корѣен народа, чувати нѣгови светлѣню, мора сазнавати, шта га најболѣ подржава, у чему се креѣе, чим лакше живи и што му и лакше и слаѣе пада на срце, па оно му давати, оним га питати, што му ни мало и нигда нѣгови природной врлѣни наудити неѣе, веѣ како ће постати изврени друг свое браѣе,

како неће заборавити оно, што му е сам Бог оставио и без чега он живити неможе. Ако ли му се намеће туђе, он забатаљуе свое, а неприсвојава туђе, већ остае у срједи незгодно надубљѣніе яма, окреће се десно и ліево, али е занешен блудећом мисли, и нигда на прави пут изићи неможе, већ се ломи и нестает га у пустој плаовитости.

Све што живи и расти на свіету, све има свой узрок; ништа ніе без некоег опредѣлена створено, тако можемо узети и у животу людскоме и у обичајна народа, да е све сложено по потреби духа и живота людског. Налази се ствари, кое би требало нечим больым заміенити. Заміена ова могла би подніети, кад би се она са свіем подударала са разлогом праве замѣне, ер се догађа, да несмишљѣна замѣна бива ето пута грђа од оне прве, коя се држала да неваля.

Изоначававѣ людског живота, покреће душу и срце и вискаче на праве шесте, на којој се крећао и уздижао. Одступањ од урођеног живота и свон обичај, малуважаванѣ вѣре, коју вѣруе, руши сваку врљану людску и светиню Божію. Валя души цустити најпространіи полет, али разумно да познае

и незаборавля границе, кое су и чистом природом и зрелим разумом положене. У свему и свачему, валя се освртати на крило матернѣ и на онај закон, с коим се чоек још при рођењу вѣнчао. Оно што е свое, па ако е и лоше, валя га пригрлявати и подриванѣти: Ко свое презире, мора бити и незррен од сваког.

Налази се люди, кои се сбрајоу у дружину нашега народа, кои оће да предначе, кои само за господством и за новцем грамзе, али су ливарили свој дух, презрели сваку светињу своег народа, заборавили и душу и Бога, па наслађую свое ерце подриванѣм среће народа и браће свое. Подобни су люди одступали од своег природног живота, забаталили сваку светињу народа свога и браће свое; учили су, а све, што су учили изврнули су наопако, а показую се добри, вѣрни, любовни и у свачему побожни, а да могу и да имаю власти, сав би свѣт преврнули. Подобног се створени валя чувати и недопуштати му, да може имати дѣла, ђе се о срећи людској ради. Такав е опасан и по вѣру и по люде. На таквог народ више и викати мора; а он хитрином својом обалуе све на народ.

Нигда неваля обалъивати кривицу на прости народ, кон у вѣри и у богоугодним дѣлима очекуе спасение и души и тѣлу. У простоти народа нашег сачувано е неоцѣнѣно благо врлинне людске. Ову кривити и изопачавати, било би газити у смртни грѣх.

Врлина людска мора бити и светињом людском. Овај народ мора бити најсрећниј, кон е сачувао све оно, што се саображава нѣговом духу и срцу. Наш народ има толико свѣсти душевне да може и познати и разазнати све оно, што му срцу непрѣна, што се с њиме није родило, није расло, и нигда га пусти апостоли превластити неће, ако ови недобіо неку помоћ од власти и ако их ова непомаже, и ако у њме ове и с овом нераде. Изопачена наука увлачи се у крв людску, прелазн с едног на другог и плоди се; а та тамани сваку врлину и Божију и людску.

Све што е положено у границе закона умним людским опитом, све то мора бити пробитачно за люде; ер га е смншљивнн разум людски за срећу своју и своег нараштаја удесіо. Людски нагон природе нагинѣ се више слободном кретаню. Ово се опажа у првој младости, у првом природном развитку; али разборитост и яча умност людска, едилана га

од свега оног, што му може шкодити, а упућује га на прави пут, на пут истине и закона Божијег; зато се и несме давати дјетету нож у руке.

Братство е племенита свеза дружевног живота људског: у овоме живи вѣра и љубав, слога и слобода. Чисто срце носи помисао на свезу сродства, ово му е еднако у памети, у души и у срцу. С том свезом удвој му се снага и спая братска срца у единство.

Под едним кровом живи и велика породица. Колико е гођ велика, сваколика слуша своег домаћина или старѣшину. Ђе се такав закон обршуе, ту мора бити и срећа и благодет Божија, ђе ли те није, ту е несрећа и разур. Само у несрећној породици оће да овлада несрећна мисао, те или по неваљалству своем, или по пакости, или по туђем наговору, оће да устае противу своег домаћина. Домаћин мора имати више свијести, да челяд освиести, да им покаже прави пут и да им разумним начином докаже, доклеп могу зле мисли допрјети, какве ли јдне послѣднице имати. Домаћинова брига мора опет бити та, да сву челяд гледа као своју, да е свијема подеднако прави отац, а не едном отац, а другом очух. Ако ли едни и други непознају и неће да схвате правац истине, онда им е ред да сви пронадају.

Мала неудесна работа рађа већа зла. Кичельност людска тражи и братску освету. У едној и истој породици тога несміе бити. Нигђе ніесу люди без завидљивости. Свуд се налази люди (особито је е други основ дружевног живота и нагона людског) кои траже да неслогу браће подстичу, да њинову несрећу обрћу у своју корист. Само слѣпоћа душе и разума неможе то спознати. Домаћин за свашто одговара, њму све о грлу висе, он се за свашто пита. Он неможе свиѣма угодити, а из тог неугађаня обично иде се противу њѣга. Њѣга оборе, па се опет међу собом гложе, ко ће бити домаћин. Они и сами знаду да немогу сви бити старѣшином, него само едан; али је е та свиѣст у томе часу, кад су сва осѣћаня у кипећој снази. Ту е и свиѣст и разум у послѣдњим мѣсту, а предњачи люта и горећа страст, па е само та едина мисао и начело неволѣ, како ће кои коем доћи главе. Ту онда престае ред, престае послушност и сваки рад и душевни и тѣлесни, па сваки ради напосе, како е коме воля, а невиде да сви раде зло и наопако; сваки по на особ своим немишљѣним правцем, а сви за свеколике.

Свако челяде у кући има своег миліег, свако своем носи руку, свако своем помаже и на зло

подпале. Тако су сва челяд скрптеніе руку, ни едно ништа неради, већ се свако осврће и приблиј своєм мѣліеу и од нѣга исчекуе свако свое добро; мислећи да ће послѣ надячана царовати; али се у томе люто вараю и преварити мораю. Налази се по вѣштій сушѣд, кон видећи неслогу, трвенѣ и разур, подстиче их још болѣ, не би ли се још прие уморили. Он се сважоєм на по се показуе пријатељм, како ће едни и други имати у нѣму повѣреня, а у сайој ствари непријатељ е свиема.

Огрезнути у злу и у брвој освети (а Црногорци и сами кажу: Брва света, готова штета), неосврћу се на послѣдце, већ само живу у едној помисли и у едној надн, да едан другоге сломіе врат. Исто су као и мегданціе, коє ћераю до края, док се обонца прѣстру на долину. Паметни сушѣд, примиче се лако и без бриге, те вакучуе пустош. Несретна челяд мораю се задовољити са новим домаћином. Овај им може и очи бости; али им е ред, да га слушаю, ер им е спознао ћуд, па им уміе у свачему доскочити. Несрећници се свѣако своег гріеха, али у невріеме, кад им памет ништа невали.

ЦРНОГОРАЦ.

Он се зове по мѣсту Црногорац, што се родио и живи у Црној Гори; али е народности ербеке. Свака знатнија успомена ербека позната е Црногорцу и радо о нъой и говори и прича. Он зна за славу и за царство ербеко, за Неманиће и за Косово као и сви Срби. Повѣстнички ербеки прича има он доста. Найрадіе пѣва юначке пѣсме.

Црногорац е ускок од Косова, он е ускоцію или доселио се из Ерцеговине, коя е плодна у роду людском, па зато е и остала ріеч: „Ерцеговина сав свіет насели, а себе неравсели.“ Врлетно и мучно мѣсто научило е Црногорца, сносити евану неволю людску, а найвише юначку. У почетку своег доселяваня у пусти и врлетни завичай, біо е он имућниі, али умножаванъ породице, умножило е и сиромаштво. Све е яде и неволѣ могао сносити, али робство нигда и никако. Слобода му е била найкиліе начело, па му е давала више срца и ячег осѣћаня за све оно, што се нѣгово брѣи и зове.

Црногорац е мало кад признавао какву власт или силу врху себе. Чинію е понайвише оно, што

му срце жуди. Прштіо га ніе нико, нити се давао да му ко поаше. Живіо е у своіой сиромаштини, али као слободни юнак и ніе никоме ништа давао, већ онога, кои му е што на силу искао, даривао га е или мачем, или врућим оловом из пушке. Црногорац е оталявао све оно, што личи србскоме духу и срцу, што личи юнаку и поштеню людскоме.

Црногорац е средиѣг раста, коштуњав, стаса и ліена и витка. Ређе е виђети Црногорца високог раста. Црногорац има доста разборитости, али хитрине и лукавства још више. Хитрином е први, и да му ко рече, да е разборит и хитар, одговори ће: „То су твоје ліене рјечи, а ја сам осим крстака и остали брав и нежнам ништа.“ Сваку работу лако схваћа и памети добро.

Црногорац е сав кичельв: најманя га работа раздражи: нетрпја ничію псевку, нити ругу, нити преживанѣ. Он ође, да се само иѣгово брѣк, а мало му се мари, да га ко што учи. Стариѣм, е коим се преговати неможе, или му гледа на хайтер, рећи ће: „твоя е боля и старія и ти знаш болѣ спећи, но ја ходѣћи, али ја држим у моіой памети, да е тако и тако.“ Лукавством као прости чоек, заузима прво мѣсто. Црногорац поноси се што е Црногорац, цїени себе много и ође да е најболѣи; а остале народе држи за мекушце, само признае Арбанасе да су юнаци. Црногорац е лак, окретан и брз као звиѣрац. Изглед му е виши дивіи. Браду брие и главу

подбрјава, а сваки носи бркове; али перчин оставља да му по врату пада. У лицу е мрке масти, очи свијетла̄ и биетре, нуне живости и веселости из кон проговара само лукавство. За малу зађевицу или уврједу своег поштеня оће да иззавива на мегдан и да се сјече. Као прост без науке, као син горски, он е у моралу доста добар, и оддвојо е далеко од другог свијета. У свему е отресен, у ходу и говору жустар, држи се у свему као јунак, као властелин. Много држи на себе, на свой образ и на свое поштенѣ. Своему господару сліпо се поковава; он зна да е Бог на небу, а господар на земљи и што рече господар, он држи да е то и воля Божія. Кољки е јунак на мегдану, у толико е плашив од строге власти. Строга власт може га учинити правни робом. (Као што е било под Шћепаном малим).

Црногорац добро работа баштину, и еднako е жели, а нигда е доста нема. Око стоке ради е вольом. Добар е чобан, али му е теченѣ јдно и крваво: кољка е драга ноћ, сваки час устае е пушком у руци и чува да му чета Турска не замиліен. Док начне пас лаяти, одма устае и обилази. па тако проводи сву ноћ чувајући ону своју сиромаштину. Кад има Црногорац доста баштине и стоке. па неможе да на све стране смаже, онда узима пристава, кои му чува стоку и помаже работати. Мало е Црногораца, кои држи и момка и момицу.

Црногорац е умѣрен и у елу и у пићу. Ріетко

е виђети Црногорца, да се оне и да се завали, па да незна шта чини. Више не раке но вина. Црногорац е ватрен, крви угријане и похотљив. На смјесу крви непази много, али се осврће на закон црковни. И код Црногорца неизвидана е болест, да е за свашто и за сваку работу, и ако зна, да не вато.

Црногорцу се мило оженивти, и едва чека да уђе у ред люди, а још му е миліе кад му жена роди мушко чедо. Одма дочим се породила жена. Друге жене пазе, дали е мушко, или женско, ако е мушко, одма истрчи с пушком пред кућу, па ише из пушке. Остали братственици од свега села, док чую, да се ђетић придао, међу сви из пушака и сви се радују, што су стекли одну пушку-више. Црногорцу вальда ништа миліег неможе бити, него кад му се прида ђетић. У ђетићу, гледа он обрану постојбине, и своју замјну у невољи витежкой. Црногорац кад има доста браће не бои се ни одкога, нити се плаши какве напасти; ер ако и погине, зна да без замјне остати неће, зна, да га има ко осветити; ако ли е сирак, те нема доста браће, онда тешко јему, ер му сваки може и оће да вапреда и не капац ни бранити се нити се светити.

Црногорац е старјивина у кући: сва га челяд слушаю. Жена му мора бити у свему покорна и послушна. Мушки у кући сви су старіи од женске. Црногорац држи да су женска челяд више од штете

но од користи. Двоженство било е негда а сад га нема код Црногораца. Црногорац е доста дружеван, любáван и умиљат, али подемиешљив, мило му е другом се наругати. У шалу радо пристае, и шала му е мила забава. Он радо слуша смешне приче. Без оружја ни куд неиде. Мекаше постелѣ нетражи, он може спавати на плочи, као и на дољни, а на дољни као и на мекој постелѣ. Кољки е сирома, опет мало иде боє. И студен и врућину и глад и жеђ, може Црногорац јуначки сносити. Мишица му е јака, а месо чврето. И кад остара, може добро на ноге одити, а чвретина меса држи се. Обично има Црногорац малу ногу. У свему е Црногорац спретан, лак и у свака доба и на свашто готов; а ноћњак е да му треба нара тражити.

2.

ЦРНОГОРКА.

Ово е ћер врлетног завичая, ово е мати горског јунака: ово е домаћица у једном кршу, и ово е ускочкиња, која е са оцем и браћом бјжала и тражила други завичай у невольном мјесту, а оставила све милине свиета, па се навикла и она свакој невољи и патњи. Ова е рађала јунака и подизала са великом муком. Ова е подигући младо чедо још

у колиевци, уливала му лѣпше осѣћанѣ за свою постојбину на юначком мегдану. Нихаюћи га, пѣва му юначке пѣсеме, дои га мліском юначкіем, напуниа му срце онии, што га подстиче на снагу юначку; учи га, како ће пасати оружѣ, како ли ће крвнике гађати, како ли светити оца и брата и покајати свое старе.

Црногорка е средињг стаса, јаког састава, а лица и ліпа и умиљата. Понайвише су црноманасте масти. Десете године увраста пушта косу да јој расте. Косе е и јаке и густе. Обрве су исто густе. Очи су пуне живости и веселе, у којима се огледа и душа нѣна. Очи јој се свіетле као кристал на јеним аракама; очима стріела она срце јунака. Црногорка нема скоро никаквог скупљг накита. Све е на нѣој просто и сиромашно; аля ліени увраст тіела, чиста крв, умиљати поглед везан са стидом невиности, надмашуе све лѣпше мртве наките. Бог јој е дао природну лѣлоту, која се одузети неможе. У ходу е она и лака и брза; у говору скромна и умиљата, али и отресена. Крви е јако ватрене, и хитрине има доста, али и кичельвости, само е ова као обично код женске скривена. Она е у свему поносита, а дичи се е тіем, што е Црногорка. Мужа своег почитуе она, и покурава му се тако јако, да е скоро роб своег мужа; без знаня мужевљвог неће никуд поћи, и оно, што муж рече, она зна, да то мора бити.

Црногорка е побожна, али опет мало иде у цркву. У побожности има она извртне врлине. Пролазећи мимо цркве, остави ће се, кланя се до земљ наспрам цркве и крети се и по тихо Богу се моли. У цркви е она послѣдня, а Црногорац наприѣд.

Ако ли иде Црногорка путем, а види на далека чоека, да ће јој прекрстити пут, она ће одма на спрам његовог прекршћа стати и чека ће док онај мине преко пута. Кад се чоек примакне близу њѣ, приступи ће и целива ће га у руку, поклони ће се, па ће онда поћи своим путем. Пред странцем е још стидљивија Црногорка. Са стидом и обореним очима к земљи пристуна она.

Колико ће гођ мушки ући у кућу сваког ће она целивати у руку. То чини Црногорка и кад е ђевојком, невѣстом, удовицом или кад е са свиѣм старицом.

Из свог завичая нерадо иде Црногорка у туђи свиѣт, и, ако пође, има вазда тврду мисао, да се опет поврати. Она много тугуе за њѣвиним завичаем и за својтом, и, радја е у сиромаштву и у невољи проводити једини и чемерни живот, него у највећој срећи и слави у туђему свиѣту.

Црногорка е добра мати, она добро чува и нави ђецу, она ће приѣ гладовати, а ђецу ће нараниати. Више милуе брата по мужа, и опет више брата по оца, а и брат е више понесен за сестром но за братом. Миліе јој е родити сина по ћер.

Радотна е Црногорка у дому; она готови, спрема по кући, шиве, везе, плете, преде и ткав. Иде на пазаре и носи тешка бремена уз велике стране на леђима; иде на воду, у млин, у дрва и за стоком. Све она то чини, али опет изгледа као цвиет у лицу. Ягодице су јој румене, које подилази чиста крв. Болести мало има од кои пати. За стидну болест незна Црногорка; а ако чуе што о њој, она се стреса, и одма привива Бога и свеце у помоћ, да е од тог сачува. Незна ни за руменило ни за бљавло. Природа јој е дала чисто руменило, и лѣпоту тѣлесну. Ништа није лѣпше од природне лѣпоте, а ништа ружније од мазања и од палѣцљивања.

Любав унутрашњу неодкријева Црногорка, нити ће устима изговорити, већ то она у срцу носи. Ако се нађе кои ављаш, да јој се попримакине, па да е са неком љубави милус, изтегнуће руку колико игда може, па ће ударити ављаша по сред турбина (уста) да му звезде сјевају, а рећи ће ячим гласом: „Тамо се, поганѣвѣћу, пси ти се меса наели, што си се помамјо, на чудо ти Ђурђев дан доша! и што мислиш, најзадњи чоче?!“ Ављаш, што увати мора да носи са великим стидом, а несмије јој нити што рећи, нити зајм врћати.

Ако ли кои чим уврједи Црногорку, онда она отвори нѣну читуљу, те грди што може жешће, а мушки се поталауши, па бѣжи, а нимало се необ-

зире, већ само пита, да бруку неслуша и да још ко не чуе Црногорка в понаввише јаког гласа. Неке говоре обилато и громко, да их неке путе неможе чоек разликовати од мушког гласа.

Кад Црногорка путуе, она иде обично пѣшке, носи на руци малу вуену торбицу, изшарану и окићену вуенима ресама. У овој торбици носи она плетиво, па идући плете.

Црногорку може само домаћин (муж) или родитељи избити, а други нико. Колико најсрамотниј работа била би код Црногораца, кои би дигао руку на женску, која носи оружје.*) Онђе, же се Црногорац бои свог крвника, же в засѣда, он ницѣ Црногорку. Она иде слободно и не бои се пушке. Ако ли се чоек бои, да же га ко убити и види крвника са натегнутом пушком, само нека се ва-клони за Црногорку, ништо га Црногорац гађати неће.

У многим приликама показивала се Црногорка и јунаком и удјоницом за обрану врлетног завичая, вѣре христове и слободе јуначке.

*) У Ровцима има една жевојка, која в остала без браће, те се зарекла да же остати у жевојчкој чистоти и бити мѣсто сина свом оцу, бити завѣна у витежкој невољи и на јуначком негдању. Она носи и данас мушко одѣло, наше оружје, а носи вели пушку о рамену. Ову сам, маж жевојку, виђао 1855 год. у Дубоком. Има мушко лице и доста озбиљности. Она пуши дуван и иде свуда са людьми, па и у бой. Ништа код њѣ не обично, што личи

П О Б О Ж Н О С Т .

Побожност и вѣра христова, одржало е Црногорце у свему ономе, у чему их данас видимо. Страх Божиј и љубав к вѣри истинној, подрањивало е и душу и витежко срце Црногорца. —

Сви су Црногорци Христијани, сви су они православне источне вѣре, и, друге вѣре у њиховом завичају до ове едне нема. На друге вѣре немрзе Црногорци, као што други на њи и на њиову вѣру мрзе. Христијане западне вѣре зову они Латинцима, но свој прилици зато, што се они моле Богу у латинском езикау.

Црногорац е добар христијанин, почитуе закон Божиј, колико и едан народ, само мало иде у цркву; али кад дође, моли се побожно. Прилаже у цркву са аспром, свиѣћем, воском, улѣм, руном вуне, житом, тамјаном и т. д. да му Бог благосови нѣгов рад, да га сачува од зла и да му поможе у невољи.

осталом горштаку. Као необично учинило ми се, кад јој едан замска дувска: „Дай ми, М и л и ц е, тоболац да напуниш.“ Тод е могла имати око 35 година. Сва дружина држи јоу исто као и осталог чоека. Њена е душевна намѣра, прави завѣт, коег она обдржана као светињу; а тај завѣт нае е остали люди и неће га ништо повредити.

Свештеника у цркви кад дае наџору полюбиће у руку, а иначе не.

Црногорац се исповіеда и причешћуе по четир пута у години Пости сво четверо пости и сріеду и петак преко године. Има их, кои єднониче. Често се завѣтуе Црногорац цркви или манастиру, на носи завѣт у онај дан у цркву кад є слава храма и ту се моли Богу усрдно. Црногорац држи за велики гріех, ако се приед смрти исповіеди и не-причести. Мртвоме чине литурђе и носе свіеће у цркву.

На задушну суботу добро се свѣако своіе мртвіе: Праве воштане свіеће или купую готове па носе у цркву. За сваког мрвог носи по єдну свіећу. Има неки, кои ће по 6—10 свіећа упалити. Све ове свіеће увіе у єдну ручку па их метне у цркву пред олтар и по єдну проскуру. Све свіеће наждіе те гору. Јутром на задушну суботу упали и у кући тољико воштаніе свіећа, колико є мртвіе. О Крстномє имену, о послужбици и већем празнику носи Црногорац свіеће у цркву.

Бога почитую Црногорци са великим страхом. Христанску дужност у колико є он са своим простим разумом схваћа, испуњава он са душевном вољом и љубави. Црногорац зна, да є Бог свемогући, да без њгове вољ неможе ништа бити на овоме свіету. У свакој работи споминѣ он Бога, али са страхом, па ће єдна скинути капицу и рећи

ће: „Да му е за славу и милост; у име Боже, у славу Божу; све ће бити, како Бог оће: све се без Боже миєня.“

У вѣри в Црногорац тврд и непомичан. Он толико своју вѣру милує, чува и брани, да ће за њу у свака доба погинути. Ништа неодушевљава Црногорца на бјеломе свиєту као вѣра, ништа га неможе склонити на добра ђела, као едина вѣра. Црногорац са вѣром и у вѣри живи и умира, и то му е прва светиња на земљи, у име кое иде слободно и гине, па зато и каже: „Нежалим умриєт за крст чашни и вѣру риџанску.“ Он се моли Богу онако, како е од свои стари научіо и како су се они молили. Код други народа забранує се законом псовати оно, што засієца у символ вѣре. Код Црногораца тога нема, они сами по природном и душевном освѣању почитују са страхом Бога. вѣру, закон, свеце и пост. Радіи би Црногорац умриєти но повриєдити ову светињу. Против ове светињѣ несміє му нико ништа реџи; ако ли би му ко ову коју светињу опсовао, кадар га е на мѣсту убити.

Оног, кон псує ове светињѣ, држи Црногорац, да ніє никаква греота убити га као пса; па ако ко опсує ову коју светињу Црногорцу, потеџи ће малу пушку ива паса, или ће тргнути нож, а реџи ће: „А да шта ти вѣруєш ивєдна вѣро?!“, па ће га на мѣсту убити. —

Кад в болик у кући, зове Црногорац свештенике, да свештаваю масла, да се чате молитве. Како в кои свештеник старин од дана, у вѣгову се молитву више вѣруе. За мртвога плаћа свештенику саландере, па и оће, кои іоле може, да се за четрдесет дана, очати четрдесет литурѣја. Многи при смрти и у завѣту своје оставя прилоге цркви. Осим овог плаћа Црногорац свештенику да му се учини спомел на литурѣји.

У молитву и у Божин благослов полагае Црногорац много у свакој својој работи и у свакој невољи. Ако ударн липса у стоку, он зове свештеника, те закрати водицу и очата молитву, али тор мора помаћи и то не натраг већ наприед. Чува се на велике правнике и у нећелю, да не работа.

Пролазећи Црногорац мимо црве или напрема се на доглед, оставиће се, скинуће капицу, прекрсти ће се у три пута са поклоном, и рећи ће: „Помози ми Боже и пресвета Богородице, свети Василіе и свети Петре!“ па онда иде опет далѣ. Ако ли путуе, па се попне на висину, с кое види већи простор земљ, одма се сѣти силе и славе Божіе, па скине калицу, крсти се и Богу се молн.

Липо в виѣти Црногорце кад носе литію. Сви се из дома крену и люди и жене. Мушки иду два и два наприед, а женске овад двіе и двіе. држећи се за мараму. Сви мушки и женске вичу неким чудноватим ударанѣм гласа; „Господи помилуй!“

Кад се све свршило, онда међу из пушака. Ђе е побожност, ту и Бог помаже, ту се може напредовати; а ђе те нема, ту се сабирају неволѣ една за другом. Истинито вѣрованѣ вѣре Христове, одржало е Црногорце у слободи и поносу и чинили су чуда на мегдану юначком.

4.

Н А У К А.

Нема Црногорац друге науке, до оне, што му нѣгов разум дае. Ние га имао ко учити, већ е само слушао од оца и матере. Школе се у Црној Гори ниесу никако ни подизале, нити е млађи нараштај имао прилике научити се чему болѣму и већему. Светопочивши митрополит Петар I. имао е ту лѣпшу мисао да оснуе основну школу на Цетинѣ.

Сва е наука и душевна рана била усредото чена у едиано свештенство. Оно е учило младост у любви вѣре, у любви истине и подстицало е духове на обрану вѣре, живота и саме слободе. Смирени Богомољци разказивао е свому брату Црногорцу у простом причању истиниту науку Христову у колико е он ту науку схватио и разумио. Наука ова ние могла навести Црногорца на душевно кваренѣ, већ га е упућивала на дужност христанску. Силом

га и приетњом на ово нагоніо ніе, већ га е само убођавао вѣром и истином. Другог душевног развитка нити е могао имати нити е имао Црногорац; зато ніесу ни могли напредовати Црногорци у ячем развитку.

Чаѣенѣ и писанѣ и приче светог писма биле су свом науком. Потези рукописни остали су онм исти, кои су приед 400 година били и они су ово наслѣдно примали, ер е сам отац своег сина учио, или га е давао у манастир, да га пустинички Богомоляц научи. По овоме су остали како потези у писаню, тако и начин у чаѣеню они истоветни, кои су прие 4 віека били. Чаѣети и писати учили су се само они, кои су били навани посветити се духовной дужности. Понайвише се приуготовљава Црногорац за свѣтског богомольца. Он оће и да е свештеник и друг браће свое: оће да извршуе дужност духовну, али и людску у свему, па и на юначком мегдану. За калуђерски чин ніесу нимало понешени Црногорци.

Сваки, кон уміе писати, пише славенским словима, или као што их они зову: Србскиема, а о латинским словима нема тамо ни спомена, нити е икад било.

У XV. віеку имали су Црногорци науке, али се ова оснивала на духу западног кроя, па е брзо и пропала. Ніе довольо само имати школу, већ валя навити да се наука саудара са духом и животом

народа. У простом и неразвијеном народу стоје све душевне врлине на добром мјесту и у корієну чистоте людске. Развијти ову просту врлину душевну, оће се чиста наука.

Већега гріеха и несреће на овоме свијету и неможе бити, но што је вредовна наука, која руши ону людску светињу, коју је сама природа створила и чувала. Несвојствена наука, жива је пропаст по народ, а особито, који се тек подизати почео. Наука која одводи срце людско од рођење обичаја, од природне врлине, а намеће му оно, што се са његовом душом и срцем неподудара, та наука даје младости са обе стране оштри мач, да покоси свако своје добро, да постане непријатељ сваке своје рођене млине, па и саме светиње, а да обожава оно, што му подріева и срећу и живот. Ђе се таква невоља отрови людске укорієни, тај се народ на брзо преживјети мора, а мора га у непрестаном међусобном трвєњу и нестати. Задушніе је остављати народ у својој простоти, него га учити, како ће се нагло отискивати у вјечну пропаст.

Ђурађ Црноєвић опрјатељіо се біо са Млечићима, па је почео њихов начин науке а и саме управе земалске уводити, па је на брзо пропала сва наука, па и он сам; а у мало ніе и сав народ.

5.

Є З И К.

Сви су Црногорци по народности Срби и сви говоре србским џзиком. У свој Црној Гори едан џ џзик, нити се чуе други џзик осим србског. Рјечи и слогови остаали су они исти стари. Промјене џ врло мало било. У џзговору рјечи и ударану гла-сова нјесе ни сви Црногорци еднаки.

Сјверна страна много чјстје, јснје и лакше говори. Средня већ брже, а јужна са сјвјем брво. У средини и на југу Црне Горе чуе се код Црногораца у џзговарану полугласно слово. Особјто *а* џзговарају танко и кров нос, као: *пань, маль, огань, ако, опанци* и т. д. Ово слово има неку танкост, састављџну из *а* и *е*, као *ае*.

У новим рукописима, што су конје старог правописа, види се да џпотребљавају *ь* за неки џукли глас, као: *брьдо, смрьш, гръмь*, џли: *брьдо, сьмрьш, гьрм*. Између два сагласна чуе се неки врло џукли, полуглас у говору. Тако средня и јужна страна Црне Горе џговара с мјесто *ш*; а *ш* мјесто *с* *ошро* мјесто *ошпро, слива, мјесто шљива*. Они имаду и другје разлика много, као: *лашно, мјесто ласно, жнам мјесто знам, грође, мјесто грожђе, гвође, мјесто гвожђе, шнјег, мјесто снјег*.

Црничани су одвоили са бравим говором; али

они имаду и неке одвоености у говору и изговору, они кажу, *неше* мѣсто *неће*, *ге* мѣсто *је*. Они имаду и старославенски или бољѣ рећи старосрбски рјечи: Бюда, бюдѣца, *сушим*, мѣсто *суцій*. (Што гођ Црногорац напише са *щ* изговара у чаћевию *шша*) *Бреѣа* мѣсто *бремена*, *рождаство*, мѣсто *рождество*, *чудаство*, мѣсто *чудество*, *Ускрсенѣ* мѣсто *воскресеніе*, *ве*, *ви*, мѣсто *вас*, *вама*; *не* ни мѣсто *нас*, *нам* и т. д.

Стране рјечи изврну тако, да им се неможе знати постанка. Кажу: *Адиарія*, мѣсто *Еиаргја*. Незнаду шта е то *Шокац*, већ кажу *Шопац*. Црногорци говоре доста чисто србски, само и они имаду по мало талијански рјечи, а и ове доћерују они на свој налуп. Остроумног зову они, *авизан*, свему се може *авизати*, али кажу и *довіјати*.

6.

ЦРКВЕ И МАНАСТИРИ.

и
ме
дѣта
ће се

Бу
члѣм
управ
сва на

У мањм мѣсту и у мањѣ народа неможе бити више цркви, но што их има у Црној Гори. Цркве су подизали Црногорци из побожности, чинећи задушбину христьянску. Све су цркве изван села и изван кућа. Оне стое на само, а сваку окружаваю гробови. Гробља другог у Црној Гори нема,

до оних код цркве. С овог гробља многе су цркве урасле у земљу.

Цркве су мале и низке, и оне су намѣтљиве биле и богомолству и витежкој невољи. Често се догађало, да су се Црногорци и из цркве бранили и држали у главним освештаним градом. Црногорци су прибјегавали под окрила Божје и са чистом вѣром у Бога, опирали се немилостивој сили непријатеља.

Све су цркве из ђелявог камена извидане и на ћемер (свод) изведене. Изнутра у цркви у свему сиромашна, има иконостас са иконама најпростіе израђењема. Иконе су јетом изписане. Имају по едну наловию и по неколико црковни књига. Окруте црковне све су јадне и невољне. Путјера за свету тајну налази се од свакојаког метала, има их од коситера, па и од олова. Свјетњаци и канџела исто су тако сиромашни.

У неким црквама, а особито у манастирима, има врло ліепи и богати окрута, од ерме путјера, дискоса, звѣздица и ожица, па позлаћени, има и еванђелија у ерми оковани; али су ово све великодушни дарови рускіе царева. Руссія е давала на све црногорске цркве све потребе црковне, па и новца па поправку цркви.

Често су, а немило, палили и рушили Турци црногорске богомолѣ: смирени архинастири и господари Црне Горе, обраћали су се са молбом на двор руски, да им помогне доновити божје храмове;

руски цареви нигда се молбама јднн Црногораца оглушавали нису, већ су вазда помагали. Црногорци кажу: „Да не Русіе било, нигђе не би остало прста од три прста.“ За спомен великодушнн христанскн дарова и обостране помоћи, споминjali су Црногорци јднако цара руског у својој Богомољи и на светим тайнама.

Манастира има осам у Црној Гори. Од ових су три у доброме стану: Цетиньскн, Острошки и Морачки. Найлѣпша е пак црква у Морачи, ова е задушбнна Неманића, ову су саградили они назад 610 година. Сва јој грађа дивна. У ова три манастира има и сребрни канџела. Столова нема у ни јдној цркви, осим у Морачкој. Црногорскн монаси извршују све дужности што им предписују канони црковни.

7.

СВЕШТЕНСТВО.

Нигђе простіе не свештенство, но што е у Црној Гори. Црногорскн свештеник нема никаквог знаня, нити каквогъ ячег душевног развитка. Он се само учи читати и писати; а мало их е, кои разуміу правило црковно; ер и код најболѣ свое волѣ нема зато згоде.

У многим црногорским црквама наћи ће се само

по еванђелъ, апостол, ермологија, псалтир и часословац, а друге ни едне. Има свештеника у едном селу по толико, да их неможе допасти ред да служе, а има их из едне куће по 3 и 4 свештеника. Брой свештеника не одређен, колико их треба и колико их мора бити, већ се може сваки запожити кои оће, а ону сиромашну нурію діеле на подеднаке ђелове.

Зна се, колико кри свештеник има у селу кућа, па оне му куће даю бвр, а он опет њима свршуе све свештене дужности. Свештенички су приходи доста добри, али мали брой нуріиша, неможе их помоћи. Има свештеника, кои немаю у својој нуріи више до 12 кућа а неки само по осам. На деведесет хиљ. душа у Црној Гори и Брђима има до 500 свештеника. Има у Црној Гори и протопова; али ови нити у приходу, нити у власти имаю канво предилчешъ. Пароха и парохія нема у Црној Гори, тако нема ни капелана, већ само *кои с нуріом*.

Црногорски свештеник ниучем се не разликуе од осталог Црногорца, он носи ођело као и остали Црногорац, наше оружъ, бріе браду и подбріава главу. Кад пође да служи, иде под оружъм до цркве, па кад уђе у цркву, скине га, а кад одслужи литурђію, опет га затакне за пас. Било их е, кои су под оружъм улазили и у олтар и излазили, боећи се да га крвњак неубіе.

Црногорског свештеника неможе чоек ни почему познати да е духовно лице већ само у цркви кад

служи. Сав е живот црногорског свештеника као и осталог Црногорца: он оре, копа, тргуе и иде на паваре, у чете и у сваке боеве. По ничем га неможе чоек познати да е свештеник, само га они између себе знаду и неову га инако, већ „попе.“ Такона врло мало има у Црној Гори. У осталом зову Црногорци свое свештенике: *біело свештештво*, разликујући их од калуђера.

Калуђери су нешто друго. Они иду у широкии мантијама, неки са камилавком, а неки са фесом. Разрогашени клобука (шешир) неносе никако нити ћелелуша, нити првени ласова, нити узки западни альина. Они носе дугу браду и дугу косу. Калуђера поштую Црногорци више но свјетског свештеника. Црногорац, кад срене калуђера, скину ће капицу и пристуиће да га целива у руку и рећи ће: „Благосови оче!“ Често и калуђери иду у бой, као што се пои у пјесми за острошког игумава Борђа:

„А какав е од Острога Бане,
 На вѣгова претила дорина;
 За пасом му двіе пушке мале,
 О рамену дуга брешка висн,
 О бедри му дуга гадарія:
 До по нѣ вуком обшивена,
 На врх нѣ е од меѣда глава,
 Зинула е, кано да е жива.“

1821 год. ударили су Турци Ерцеговачки на

Морачу, па су им ишли Брђани у помоћ; а острожни
 игуман био е вођом. Ту су Турци изгнули и давили
 се по Морачи, Ратњи и Лъвишкој рієци. У свему
 и у свакој работи народној било е и свештенство
 црногорско удіоником, и ово их е у име вѣре хри-
 стове подстицало на јуначка дѣла.

8.

ВЪРНТБА.

Вѣрнтба или вѣренѣ зову Црногорци, кад се
 иде да се ђевојка проси. Кад се испросила ђевојка,
 кажу они: „вѣрена е,“ а за мушко: „вѣрио се.“
 Мушко зову *вѣреник*, а женско *вѣреница*, а обоє
вѣреници.

Често се догађа, да Црногорац вѣрива сина
 и ђер још у колієвци. Црногорцу е мило да се еа
 добріем опрјятельн, па зато се и стара, да се што
 пріє опрјятельн. Ђевојка се мало кад пита, да ли
 ће поћи за тог и тог момка, већ то одређую ро-
 дительн, а она, оће, неће, валя да пристане. И за
 момка е исто тако.

Отац, кои оће да вѣрива сина, бира болю кућу,
 ђе има ђевојка, па кад е изабрао, онда се спрема,
 како ће одити да иште ђевојку. Из куће вѣрени-
 кове несміє нико одити да проси ђевојку, већ из

дома шилю стрица или рођака или својту. Обично иду на вѣриту по двојца. Ако ли им се обећа, да ће им се дати ђевојка, онда нови пријатељ дае им ручак.

Прије но што ће родитељи ђевољчки обрећи ђевојку, мора да питаю све братство свое, да ли ће е дати. Сваки братственик има ту и гласа и діела, ер е то њихова својта, па да јој дође до какве невољ, оће све братство да е брани. Све е братство држи као сестру.

При вѣрењу уговара се, кад ће се доћи на свилу. (Ово е мѣсто прстена, а прстен се дае кад крене ђевојка из дома на вѣчанѣ). Кад су ручали, пођу дома и међу из пушакa и вичу: *са сре-љом*. Домаћи ће исто метати из пушакa.

Родитељи од обе стране вѣрењика стараю се да ошле вѣренике едно другоме. Ако ли се углави, да ђевојка чека, онда јој даду капицу. Ріетко се вѣреници састаю на видику. Ако им ко напомене да су вѣреници и да се милую, од стида зацрвене се у лицу. Еднако се вѣреница крие од вѣреника, и ако јој е у срцу міо.

9.

С В И Л А.

Свила бива испред свадбе. Обично иду на Свилу испред свадбе на двіе три неђелѣ. На свилу иду

троица. С собом понесу ђевојци платна за кошуљу, свиле за везењ и едан цекин. Вјреник негде ни на свилу, већ он послаћ по две боце ракије: едну у кућу ђевојчу, а другу у село, ђе е својта ђевојчка. Кад су предали дарове ђевојци, онда пію ову боцу ракије са свом својтом и близиком.

Затим се окупи све братство пред цривом, те се дае свакоем домаћину од куће да піе од оне боце ракије. Овим потврде сви братственици своју добру вољу, како пристаю да се ђевојка уда у онај дом, кои су іој нјвини родителњи изабрали. Ође се уговара, колико ће бити сватова и у кои ће дан од године доћи по ђевојку. Отац ђевојку мора да спрема дарове за сватове; али све дарове мора платити вјреник, па зато се и главн колико има дати за дарове. Новце за дарове улаже отац ђевојчки, а он се по погодби намируе из они пара, што се просну по погачи.

10.

Ж Е Н И Д Б А.

Стари е обичај код Црногораца, да се рано жене. То Црногорцима а и Црногоркама ништа нешкоди. Већ у 15 — 16 години узраста жени се Црногорац, а ђевојке се удаю и од 13 година. И ако се ђевојка рано удае, вато она рађа јну и

здраву ћеду, брже постара у лицу, али у животу (у тіелу) остае яка. Рано се жене, рано се удаю, али зато могу доживити и стотину година.

Ако су у кући инокосни (ніесу задружни са челяђу) воде ћевојку што пріе могу. Има неки кон е поведу од 10 — 12 година, али она са мужем неспава до времена врелости.

Ако би остала ћевојка дуже времена вѣрева, па да почем едно другом забави (нађе ману) онда се изазивљѣ на мегдан. На мегдан иде својта ћевојке и момка, ако ли ове нема, онда иде сам вѣреник, а од стране ћевојке иде нѣзиви брат.

На свили се углавило, као што е у вѣритби речено. кад ће бити свадба. Кад се већ рок углави примакло, онда се саставляю сватови. Свакоем свату каже се на осам дана наприед, кад има доћи у сватове. Сваки сват мора доніети по едно пециво (одрта брава), а сватовске својте, жене, носе по боцу ракіе (яче од три олбе) или вина и погачу. Исто тако и отац ћевојке явля свіема пріятельима своіема, кад ће ћевојку удавати, па ови долазе на уречени дан у нѣгову кућу, а сваки доноси по пециво, леб, вина и по одну мараму, да помсгу при дариванню сватова.

Брой сватова ніе одређен, али мораю бити ови: Стари сват (од рођака) десни и ліеви ћевер, првіе-нац, баряктар (сестрић од уйка) кум и войвода. Войвода обично мора бити зет. Остали су сви пу-

стосвати, а може их бити по 60 — 100, а и до 300 людн.

Дан пріе по што ће сватови поћи по ђевојку, окупе се сви у кући младјенца, како кон сват долази, тако меће из пушке. Све се братство окупи у кући младјенца, те дочекуе сватове. Улазећиема сватовима у кућу прима оружје младјенац или друго кое челяде од куће оружје сватовско. У кући младјенца сви сватови вечераю и спаваю; ако ли домаћин нема доста мјеста за спаванје за све сватове, онда се разреде по осталим кућама у селу истогъ братства.

Сјутра дан почем сватови ручаю, спремаю се на кретањ по ђевојку. Сви се сватови крену, а младјенац остае дома готови и спрема за дочек сватова. Цјелием путем међу сватови из пушака. Бевер носи цицу вина, те се зауставља код обличњие кућа и дава да пию из цице сватовске, али сваки, кон піе из цице сватовске мора у повратку сватова изнјети по боцу вина, да пию.

Кад су се сватови попримакли близу дома ђевојчког, онда излази барјак ђевојчки пред сватове. Уз барјак су двојца: Првіенац и барјантар. Барјак ђевојчки носи брат или кон од својте ђевојке. Кад су се попримакли едни другіема, онда се заиграю и одное од сватова барјантар и првіенац, те се срету са барјаком ђевојчким, и ту поиграю два барјантара и два првіенца. Кад су поиграли, међу

Стари сват од дома, довати онда погачу, те в сломи преко главе, говорећи: „Из овог дома пошла у добри час, а у они улѣгла у бољи час; да се полагају крухом и вином и свакиѣм добриѣм чином.“ Почем се преломивла погача, почињу се свѣћи пецива. Ако су само два пецива, онда сѣче десни ђевер и войвода; ако ли су три, онда се свађаю, вр треће оће да сѣче домаћин од куће, и неће га бев чуда пуштити да га сѣку сватови. Од исвѣченог пецива узме ђевер рамо мяса, па га да домаћину, а овај га стави у торбу, коя ће се са сватовима носити.

Десни ђевер извади у марами завите нове опанке, у којима в една цванцика, те преда брату ђевојке; а овај ово узме и повесе у други приклад (собу) же већ по три четир жене стов уз ђевојку коя ће в облачити. Исте опанке, што в младѣнац послао, натакне брат ђевојци на ноге, али само на прете, па их ђевојка сама обуе. Ђевојка се тад свуче и остане само у одной кошуљи, по врх ове облачи другу, коя се зове *внчанница*. Брат ђевојке намакне *внчанницу* на главу и доя пропану *ошице* *) кошуљ на рамена, брат јој одма скине *напниц* с главе и бади под ноге, па онај час отиде.

Сад жене облаче остало руво на ђевојку. На главу јој међу двѣ бѣле мараме; ако ли в сви-

*) *везени прострѣг на вѣдрима.*

лена марама, онда међу само одну, а овог у врх главе укошнице, т. е. трепетљике, две женске игле. Бевојка опаше женски пас са јакицима.

Још уютру рано, очешли се ђевојка на женску и то у две плетенице, те их обрне преко главе изнад чела и ушћу. Кад има дугу косу, онда веже овад обе плетенице; ако ли е кратка, онда настави су мало конца и веже. Бевојка се још нестга дана рано на јутра окупа у мирисавом сапуну и метне по коју јабуку у нђдра.

II. *Здравица сватовима.* Ову напја стари сват од сватова, староме свату од дома: „Здрав, стари свате од дома! да пиемо, да се веселимо, да нам е станак у добри час!“

III. *Здравица, са вином.* Ову напја стари сват од дома, староме свату од сватова: „Здрав, стари свате! За здрављ твоо и твоје сватова, твоог првђнца, твоог баряктара, твоог войводе и твоје ђевера!“

IV. *Здравица, за дарове и фишке.* Сад дао сватови фишке настойницима, кои око трпезе служе, да пуне пушке сватовске. За тим доноси домаћин дарове за сватове. Найпрђ дарива старог свата од сватова са марамом, баряктара су две, одну нђму, а другу на баряк; ђеверима по две, а и войводи две, осталиема пак сватовима свакоем по одну.

Кад е домаћин подђлио дарове, онда их пита:

„Господо сватови!, есте ли мирни са даром, -- ако ви манка, да ви још придамо!“ Нико ништа неодговара, већ стари сват од сватова пита сватове: „Есте ли сви добили дар, ако ли нијесте, е ће мо тражити?“ Ови повичу: „Сви смо задовољни и подмирени.“ На то стари сват од сватова одговара у име своју домаћину: „Мирни смо домаћине, но ни дај пит вина, е смо жедни!“ Донесу вина, а стари сват од сватова напја: „За здрављ сватова и дарова! ко не дарова, у добри час, и кога дарива, у болји час!“ Сад. пију редом сви здравицу, па заложје још.

V. *Здравица, добре молишве.* Стари сват од сватова повиче: „На ноге мои ђевери! мои ђевери, ће сте? ђевојку под руку!“ Бевери скоче на ноге, па повичу: „Дайте ђевојку!“ Брат довати и доведе своју сестру ђевојку под руку, па е држи. Десни ђевер ниште у брата ђевојку: „Дај ми ђевојку!“ овај одговара: „Недам, што ме нећеш дароват?“ Бевер га пита: „А што ћу ти дароват?“ Брат: „Дај ми, ако ћеш и едан џипек.“ Овај извади на му да по едан или два или три џишека, које ће за ђевојком изгорети.

Док е десни ђевер узео ђевојку под руку, лјеви ђевер одма стане за њом и чува е, да е нико од својте нетакне, ер да е ко такне, била би велика брука. Бевери приведу ђевојку староме свату од сватова, те јој овај наметне прстен на

руку, а она нѣга целива у руку и кланя се. Затим е воде ђевери, те целива све сватове редом у руку а кланя се. (Док е ђевојка била на само у прикладу, стара жена, замотана у струку, учила е ђевојку како ће кланјати).

Пошто е ђевојка све редом целивала, онда даю добре молитве. Најпріе дае отац: „Ајде с Богом ђевојко! да те срете свети Лука, да ти обрне свака добра рука; — да те срете свети Тома, да дођеш у добри час дома; — да ти Бог да срећу и бирићет, како би я рад; да ти Бог да четир сина и двіе шћери, прве шћери, а потонѣ сипове, да се два вла у дом несастаю, и да ти најгрђи буде на ова два стара свата у трнезу и да изидеш из овог мога дома у добри час, а уђеш у тай, у кои се крећеш, у больи час, и да сте здраво сватови!“ Овај пакскап испіе здравицу. Затим доведу іој майку, даду іој чашу, да и она даде добру молитву. Майка почне благосиљати, али іој неда плач, од жалости, што се са ћером разстае, па ће само у плачу рећи: „Ајде с Богом моя ћерко! немогу ти нигда ништа, него ти Бог дао еве оно, што ти я жуђела.“

Тад даю староме свату од дома здравицу, да и он да добру молитву. Он узме чашу у руке па благосиља: „Ајде с Богом, ђевојко! біо ти срећан пут, да се с тобом пофали дом ка са срећном и поштенем и *најирвом* ђевојком, — и што ће мо

далъ: но како радила, тако се ранила и здраво браћо!“ Пошто су се свршиле добре молитве, узму чашу ђевери, те с нога испію здравицу; затим начоче чашу и даду ђевојци, да и она піе, она само мало окуси, а за њу испіе сву ђевер, па ђевер метне чашу у шпаг (цеп) од корета, а неки и ђевојци у нѣдра. Позаложе још мало, а ђевери са ђевојком никакo несѣдаю, већ испію и еду с нога.

VI. *Здравица, за свату.* Стари сват од сватова нашія: „За здрављъ своре и дружине, за здрављъ домаћина кућниѣга и нѣговіе настойника и служителя од трпезе.“ Иза овог повиче стари сват од сватова (соим сватовима: „Бли ко гладан? едте, едте!“ Сватови одговораю: „Сити смо, да идемо!“ Опет виче стари сват: „На ноге, сватови! да се путуе.“ Сад устану сви сватови, а донесу

VII. *Здравицу, с нога.* Сад даю здравицу и войводи, да он нашія. Войвода стоѣћи у засѣди трпезе узме чашу у руке па нашія: „Здрав стари свате од сватова! и здрав стари свате од дома! кое од пута, да му е добри и сретни пут, ко ли од останя, да остану у срећи и да им е весели останак; — бих и више, али сам много піо, страме, да прокунем, но здрави!“ Тад сви сватови по реду излазе, а пред вратима предаю им настойници пушке пуанане. Нико немеће, док се ніесу одалѣкли од дома, па тад сви проспу из пушакa огань сданак. Послѣ овог немеће више нико. Затим изађе

брат ђевојке са пунаном пушком у руци, поппе се на какав оберак и зове ђевојку по имену: „Ајде с Богом!“ па опали из пушке. Ђевери паве, да се неби ђевојка на братово званѣ осврнула, вр ако би се осврнула, била би велика брука. (Ѓдним баичким сватовима догодила се ова неприлика, а њу одма оставе и ђевери и сви сватови, а она в морала наворице трчати сама за сватовима. (Ђевојци неѢду зато освртати се на братово званѣ, да се не би ђеца њѢзина увргла у ујка).

За сватовима крене се из дома ђевојчког една жена, те носи сватовску торбицу, у којој в погача, рамо меса и цица вина, па иде по издалека за сватовима. Она иј овако прати са торбицом, док замакну, да их из дома ђевојчког невиде; а кад заманну, узме лѢви ђевер торбицу (а на нека места войвода), а жени даруе по еѢан талиер. Овај носи торбицу еѢнако до дома младѢнца.

На путу мораю се сватови еѢдном зауставити и позаложити, ма да им в колико бљву путовати. Кад су дошли пред цркву, ту се сви зауставе, а кум пође дома по младѢнца. МладѢнац прѢе, но што ће поћи у цркву и на вѢчанѣ, заште благосова у оца и у майке, па иј целѢва у руку. При вѢчаню еѢов и ђевер поред младѢце и кад почне пояти свештеник: „*Исаме ликуј*“ он у наоколо непрестано прати младѢцу. При вѢчаваню догађа се, да младѢнац младѢци еѢтисне руку са прстенѢм

тако јно, да се ова од муке увиј. Кум знаи то, па ће мучни дерјати младјенца у разлог да с миром стои. Почем се свршио обред црквени, сватови ће у цркви мало позаложити.

Сад се крећу сви из цркве, а младица опет са ђеверима. Пред црквом опет ће сватови пити, па онда мећући из пушака и попјевајући иду дома. Дома пред кућом младјенца чека сватове сва својта и братственици. На вратима куће дочекуе сватове свекрва (мати младјенца) са малим мушким ђететом на рукама. Пред кућним прагом стои прострта пуста (начин ђебета). Сви сватови стану у наоколо пред кућом; а младица прими из руку свекрве ђетића и пренесе га преко пуге и прага у кућу, а даруе му чарапе или опавке и у њима по едну цванцику. Ово пренашањ и даривањ држе зато, да би младица рађала мушку ђецу.

Кад е већ младица ушла прва у кућу, онда улазе за њом ђевери, а иза њи сви сватови у првом реду. Унесу оружј у кућу, повјшаю га, па одма сјдаю за готову совру. Бевери поведу младицу и сјду е њом на одар: њи е никако неоставляю; њи јој даю ести и пити и њи е свуд прате. Свекрва готови за младицу све што е лјпше за изести. Прво вече спава младица са ђеверима.

На уставка (сјутра дан) сватова, кад су сви поуспали, младица држи пешкир преко рамена, а у руди бокару воде; те полиеа сватове кад се

умиваю. Сваки сват по могућству, баца у воду по 1, 2—3 цванџике, а ђе кош и по талиер, а неки и по цекни, како ко може. Што скупи, то е само нѣзино. Тога дана сватови ручаю, па се разилазе. — Другу вече спава младица са заовом, а трећа вече, бива вече младіѣнаца. Младіѣнац се мучи да што пріе са младицом спава, али му и трећу вече претму пооде.

П О О Д Е.

Трећв дан, пошто су повели ђевојку, мта мати да иде ћери у пооде. Ред е, да иде по трое из дома у пооде: Мати, брат и стриц ђевојке. Они иду у пооде, а носе е собом и робу ђевојчку (Ausstaffigung). Мати ђевојке носи са собом дарове да дарива нове пріјатељ и пріјатељице. Она носи пециво и погачу, у дом зета; а зету чарапе, наурске и подвезе; таке дарове носи она и осталой својти. Свиѣма женама од својте носи она по калоп сапуна и по подвезе. То исто понесе она и својой ћери.

Сад опет мати остае код ћери по едну и по двіѣ ноћи и она спава с њоме; а младіѣнац валя да чека, док и ово прође. Трећи дан креће се мати у нѣзин дом. Она добиѣ из пріјатељске куће за уздарѣ: пециво и погачу и готове аспре по едан или два талиера. За овим долазе првиче.

П Р В И Ч Е.

Првиче се зове, кад млада невѣста први пут полази у нѣзин род. Нека иде послѣ три, а нека послѣ шест неђеля, а неке и наком године. Обичай е тай, да несмѣ прѣи нѣи, већ о крстномѣ имену. Ако отац невѣсте слави Ђурђев дан, а она се уда у то врѣме, валя да чека циѣлу годину док први пут у род пође.

У првиче иде млада невѣста су шта она два ђевера, кои су е при удадби пратили, те повесу са собом погачу, (а негђе носе и пециво), колаче, ябуке, орасе, лѣшнике, наранце и сваке ђаконѣ. Оба ђевера иду пред невѣстом, а она за нѣима. Старѣи ђевер од дана иде наприѣд.

Кад се ославило крстно име, на прауставка крећу се ђевери са младицом опет дома. Мати спрема колаче и воћа, те да е ћери, да носи у нѣзин дом.

13.

П О Г Р Е Б.

По оном обичаю, кои се још од најстарѣег времена затекао, сараниоу Црногорци свое мртве. При самрти питаю боника, како оставя свою челяд, како мысли и жели расположити са своѣм импѣм. Боник, ђе има ко да умѣ писати, направи теста-

менат; али ће не писца, као што се рјетко ће налази, онда он говори пред два свјдока, а ови памте последњу вољу и жељу боника. Завјет мртвог, ма канав дае, извршују Црногорци подпуно, и сам суд неће нигда ништа у оваковом завјету преиначити.

Кад е боник извршио и изказно своју последњу вољу и жељу, онда се прашта са свом челяђу у кући и са својема братственицима и својтом. Отац призива сина прашта се и с њим и дае му последњи благосов: „Да си прост и благосовен, синко, овог и оног свијета и свака твоја сламка на кући.“ Зову свештеника да га исповједи и причести. Кад виде, да ће скоро боник изданути, упале му воштану свијећу и држе е више главе боника.

Док се уждје свијећа, одма стане плач и лелек свију у кући, бију се шакама по глави и гребу се по образима. Док е дух испустіо, одма га купају, док не уврен (укочен). Кад су га окупали, обуку му чисту кошуљу, гаће, на ноге бјчве женске. На главу метну му капицу. Затнем вежу му руке и ноге курђелом (пантљиком) а главу подбраде марамом. Добро пазе Црногорци, да се мрцу одма закlope очи, ер, веде: Ако оста гледајући (с отвореним очима) ето одма и другог за њим. Док су мрца преобукли, одма иду едни по пона, да му очита еванђели, а други у цркву по одар.

Црногорци не праве мртвачке сандуке, већ

метну мрца на одар црковни. Одар зову они кревет, па тако и носила. За све нуріяше, (парохіяне) само су една носила, и ова се држе у цркви. Кад ставе мрца на овај одар, онда по неколицина сѣду поближе, па га чувају, да не би што преко нѣга прескочило; а остае овако у кући за 24 сата.

Братственици и својта, непрестано долазе у кућу, а ступајући на праг, залелечу иза свега гласа: „Леле мене, мой уздани брате; моя узданице; крилата похвало, дяко! мой крилати юначе, мой левенто!“ Сви остају преко ціеле ноћи код мрца, ништа нееду, већ пію ракію. За три вечера узасобице незапретавају огань у кући. Четворци узму мрца и носе у цркву. Яко се пазн, да не би са одром запели о праг кућевин, а тако и о црковни. Кад га понесу из куће, онда сви од одним залелечу иза свега гласа. Сви га прате до цркве, а пріе но што ће га поніети из цркве целивају га редом, а затим носе га до гроба, ту га скину са одра, а двошца га спуште у гроб, од ком едан остане и одріеш мрцу све узлове, са ногу, руку и главе, па га прикріе са покровом.

Сад наступа најстрашніи глас плача и лелека тако, да би река сав свіет пропаде. Кад загрну мрца, онда сва својта, пада ничице на гроб, туку се шакама по глави, гребусе по образима, али тако жестоко, да их крв обліе, а начине се ране по образима. Сва ближия својта, покида перчине, како

мушки, тако и женске. Неки издају перчине, те бацају на гроб, а неки окинуте међу у разціеп палице, те пободу на гроб, побацају ябуке и т. д. затим иду сви у цркву и држе панахиду. Сви се умију, па целивају крст. Сад изнесу боцу ракије, те пију пред црквом; по том се сви крећу дома. По укупу иде пош у кућу и закрсти водицу, па онда сѣдају сви за трпезу. Ову трпезу зову „*трпеза од коришади*“. Жене из својте одстригу косу до главе и иду гологлаве, а жене из близике увию косу у перчини као ђевојке, па и оне гологлаве. Поскидају са прста прстенѣ, а из ушију новаде брњице. Трпеза е справна и сви сѣдају за ню, те еду; а у сред оброка устану двіе жене од својте, гологлаве, те се подлиме, и одајући кров кућу стану тужети:

„А што сам се сваменила,
 Друге мое!
 А што ништа неговорим,
 Јдна друга!
 И од рода и од дома,
 Буку доме!
 А од рода, брата мога,
 Фало брате!
 А од дома, мой ђевере,
 Брајо леле!
 У дом, леле, кући твојој,
 Добри бане!

Кад ти сестре у род дођу,
 Тужне сестре!
 А ленађу брата свога.

Брате леле! и т. д.

Овако ове две туже до свршетка оброка и то една нариче, а друга за њом притужуе. Остали сјде за трпезом и еду жалостиво. Кад су обједовали, устану и полаве сви, кои носу из куће. Кад се растају целивају се и начну плакати опет у великс. За ціелу годину коротую они мртвога. Мушки омасте црном масти капицу и пас и кружат, неки пак наврну капицу, а жене омасте црним мараму и опреглячу. Жене туже и доцније за мјесец дана. Или полази зором, или долази ноћом, или иде на воду, или у гору по дрва, чути е однако, же из свога гласа тужи и нариче ђела покойника.

Мртвога коротую (жале) за ціелу годину. Коротуе га све братство, или све село. За ціелу годину у све село нема никаквог веселя. Шемлака нечине, ора нема, поњя нема. Ако би се кои наша, да чини каквоо веселѣ у врѣме короте, онда онога муну, да му било као и ономе што е под земљом. По укупу сад долази дальна својта на покаянѣ.

ПОКАЙНИЦЕ.

Ночем су мрца закопали, поврћу њи се дома, изнесу трпезу пред кућу, која се зове мртвачка трпеза. На ову трпезу ставе све ођело покойника: кошуљу и гаће, гуњ и кружат, доколѣннице и чарапе, нас и слав, капицу и ћесе, пушке, нож и арбију, сивсију и тоболац, па над овим туже. Све ођело намѣсте на трпези тако, као да е на нѣму, или као да лежи обучен у аљбинама и под оружјем. (Мртвом окину перчин, па га пришију при капици). Трпеза мртвачка стои овако са ођелом за десет дана, само е у вече уносе у кућу, а јутром износе.

За ови десет дана долазе непрестано покајнице и туже на овој трпези, а изнесе се друга трпеза, на којој еду покајнице. Покајница може бити по 2—300 а и по 400 душа. Бесвојке неиду на покајањ, осим кад е мртвац у кућу.

Чоекү се мора ежити кожа, кад види ове покајнице. Мушки иду брзо, носећи пушке наопако, држећи велику пушку ва грлић, а намргођени и жалостни, ништа неговоре.

Кад су се примакли близу гроба, потрче колико више могу, бацајући пушке, струке и капице и падају ничице на гроб, па мушки лелечу иза свега гласа: „Леле мене брате, узданице! дяко! мой кри-

лати юначе, мой сиви соколе!“ Мушки нити брију браду нити подбријаваю главу за шест неђеля.

Ове покајнице чине исто онако, као и остали при укупу, гребу се и бију се по глави. Кад се поврате с гроба дома, опет туже над мртвачком трпезом. Покојнице даљне, кад иду, плачу и лелечу: „Куку мене ютрос и до віека!“

Док из дома покойника опазе покајнице, одма, трче на гроб, па ће ту тужети прие, но што оне дођу, а кад ове дођу, макну се домаћи, а ови начну. Кад су се доста изплакали, изгребли по лицу и били се шакама по глави, онда едни друге разстављаю, да не туже, и од себе да неправе гдне яде. Съ гроба иду лелечући дома, а кад му се примакну, заиграю се па потрче као и приед над оном трпезом же в ођело покойника, па лелечу и гребу се. Док су се кренули са гроба изађу домаћи, дочекаю ий, те люди привате людма пушке и струке, а жене женама струке. Жене наричу не само над мртвим, над гробом, над мртвачком трпезом, већ и доцніе еднако оне наричу. Обичну тужбалицу наричу овако:

„Вино писмо и пописмо

Добри бане!

„У здрављ ти ненаписмо,

О до Бога!

На покой душе твое,

Добар бане!

КУМСТВО.

У Црногораца има пет кумства: *вдичано, кршшено, шишано, неволд и умира освеше.*

1 *кумство вдичано*, нема скоро никаквог бли жег сродства. Ово кумство узимаю само као неко свѣдоченѣ. Зато кум вѣчани, бива неке путе послѣдњи у сватовима, ако нѣ какав главар или господичиѣ. При вѣчаню дарива кум полу по десет динара, а мало их е, кош ће дати по 3 цванцке. Куму дарива болѣ, нѣой ће дати по 3 цванцке, а неки по 1—2 и до три талиера: какав кум, онакав и дар; а невѣста дарива кума са чарацама и подвезама или кошуљом или свиленом жарамом. И она назв какав е кум, на га онако и дарива.

2 *Кумство кршшено*, држе Црногорци као најближе сродство. Крштени кум, оѣе реѣи (значи) код Црногораца, као да е од исте крви, као да е исти брат. У овом се владаю Црногорци по правилама црковнѣма. Кум послѣ свршеног крштења, дарива попа са цванцком или више; а кумче са талиером или дукатом, како ко може. Дѣте се вазда крсти у цркви. У многиема црквама нема светог мѣра, веѣ мѣрономавуе са обичним улѣм из канѣела.

Двѣ жене носе дѣте у цркву и ту е тобоже една од нѣи бабица, али бабица прави у Црной Гори нема никако.

Из првие се иде дома, те дао куму ручак или обѣд. Кума дарива кума са лепим чарапама, пешкиром или кошуљом. Кад се кум крене из дома, целива се са свиѣма, а домаћин испрати кума, па при растанку меће домаћин из пушке и виче: „Ајде Сбогом, куме, била ти добра срећа!“ Кум ће исто метати из пушке и одговори ће: „Остай Сбогом куме и са срећом!“

3. *Кумство шишано.* Ово кумство неулази у ниукаво сродство, нити по каквој потреби. Ово е више пријатељство, милованѣ и љубав међусобна. Кад Црногорац види доброг и поштеног чоека, а с њиме не е у никаквој свези сродства, или, ако е одскочио од њѣга, да се не може с њиме побратимити, а не му се побачило диете, да га зове на крштено кумство, онда га зове, да му диете шиша.

Овај, кад дође на углављни дан у кућу, доченаю га лиѣно, па му принесу на танѣиру ножице и приведу диете. Он узме ножице у руке, попримакне диете к себи, па закне ножицама на три мѣста косу (у име свете троице) па е баци на танѣир, а послѣ е когођ од кућевне челяди баци на бунште. Кум целива кумче и даруему по по талиѣра, а неки по едан и по два талиѣра. Кум добиѣ чарапе или кошуљу са ударѣ. По тад се они зову кумовима, и ако се нобачи диете, зове овог за крштеног кума.

4 *Кумство неволѣ.* Кад се нађе Црногорац у

невољн, онда зове, ко се први намѣри у помоћ и *вјеша* му кумство. Овај, што е у невољн виче: „Полози ми, кумим те Богом и светіем Іованом! прво ти кумство од мов куће, кое буде.“

Невоља ова бива и онда, кад силни насрне на сираха. Овај га куми у три пута Богом и светіем Іованом, да га се прође: „Прођи ме се, кумим те великіем Богом и светіем Іованом, што си ми појхао!“ Ако овај силеція и трећом не прими Бога и светого Іована, онда га овај може убити без сваке греоте. Ако ли прими Бога и светого Іована; или, ако му други у помоћ притече на вјетанѣ кумства, онда прво діете, кое се у кући роди, нѣгово е, т. е. он му е крштени кум. Ово кумство, ако се непобади діете, може бити чак послѣ десет година, тек се завѣт овај мора испунити.

5. *Кумство умира освеште.* Ово е кумство најчудноватіе. Овим кумством смируе се мртва глава и крвник остае за вазда осгуран од своего крвничког дѣла. Кад убіе чоек чоека, онда крвник тражи, да се умири. Завдно са умиром освете тражи он и кумство, да болѣ осигура свой живот.

(види умир освете)

КРСТНО ИМЕ. ИЛИ СЛАВА.

У већој побожности и скромности слави Црногорац свое крстно име. Из далека се он спрема да прослави овај дан што може лѣпше. Да в Црногорац у најнесрећнијем стању, стара се, па се и задужује да крстно име по староме обичају прослави. Крстно име, или успомену примани вѣре христове, у толикој е цѣни побожне мисли, да Црногорац држи, да му на тај дан долави сам светитељ у дом нѣгов на зато и каже. „Дошао ми е свети Јован, или свеги Бурађ у кућу.“

Пријатељи долазе уочи празника и долазећи међу на пушак и називају: Добра ви вече! а ови одговарају: Добра ви срећа.

У очи славе или крстног имена дођу по три пона у кућу, те свѣштају масла свиѣма у кући. У једну чашу метну мало вина и ули, стуку балоту, проврте и метну на сва три мѣста по мало усѣке. Овако стои док се очати прва молитва. Кад се почне појати еванђелѣ, онда сваки поп наждіе своју свѣћу. Домаћин са свом својом челяђу нагне се под петрахл; а остали пријатељи сви стое на страни гологлави.

Кад су свршили свештеници молитву, принесе домаћин три прутѣ од вишњѣ, од кои најстариј свештеник узме један прутѣ те умаче у ону чашу

уля и миропомазуе најпріе домаћина, за тим сву челяд домаћинову, па баца прутіћ у огань. Други свештеник узме другій прутіћ и миропомаже све пріятелъ па баца и он прутіћ у огань. Трећи свештеник миропомаже друга два свештеника и самог себе, па баца и он прутіћ у огань.

За тим свештеници полазе, ер су свештеници свагда из истог братства па и они истог свеца славе и нѣма е крстно име. Пріятельи сѣдаю за трпезу и вечераю. Најстаріи од пріятеля сѣда у чело трпезе. Од домаће челяди нико несѣда за трпезу. Домаћин гологлав двори око трпезе. Кад су пріятельи устали иза трпезе, онда сѣдаю остала домаћа челяд, па и ову двори домаћин гологлав, и никако несѣда.

Сютра дан домаћин са пріятельима иде у цркву. У цркву пошлѣ домаћин пунѣ и проскуру и то : по двіе проскуре и на свакој по 2 дипара, едну свіећу и квартуч вина. Пунѣ мора да носи у цркву мушко челяде, ако ли е сирак да нема мушки, онда нађе мушко діете из своите, те пошлѣ по нѣм у цркву. Послѣ литурѣје иде свештеник у кућу те закрића водицу и чати молитву. На трпези стои сомун леба са усађеном свіећом и едан боцун вина. Попу даду по едну конату вина, ако има 200 кућа, он добіе 200 коната.

Сад сѣдаю сви пріятельи за трпезу и обѣдую, а кад ови обѣдую, онда сѣдаю домаћа челяд. До-

маћин као и при вечери служи и двори око трпезе, прієно што єду за трпезу ломе колач, а ломе домаћин самотрећи сомун или колач. За трпезом почињу здравице. Овјема ніє брой одређен, али морају бити двіє: I здравица у славу Божу и II у здрављь домаћиново.

I Здравница у славу Божу:

„У велики добри час, а у лієпу Бєжу славу; за здрављь светога (долази њме свеца) светога Николає путника, и свете госпође и светога аранђела, светога Ђорђе и свіє светаца, Божіє угодника, кон єде око престола господнѣга, да помогу овога брата домаћина и њгове пріатељ, ње є гођ кон, да му ій сачува и да му помогу; ако му кон не би біо пріатељ, а оно, да му Бог обрне, да му и они буду пріатељ. Здрав домаћине у твоє здрављь и онога, кон ти добра ође!“

II Здравница:

„Да ни га Бог сачува, њга и њгово плъме, њгово єме, кудієн му рало одило, тудієн му єме родило, да му се єме ємени, а людско најболъ!“ Затим іду здравице без реда и кити како кон може, а кад су све изређали, онда говоре: ову ќе мо украс. Сваки пріатељ добиа по здравцу. Колико њи толико и здравица, а може бити и више.

Послѣ објда бива оро на гувну, на играю по двојца и међу њв пушака. У вече є опет оро у

кући, ту се игра и пѣва и меће из пушака кроз проворе. Овако у игри, пѣваню и веселю проведу до два сата послѣ поноћи. На прауставке разилазе се пријатељи и тиѣм се прекида ова светковина.

17.

ПРИМАЊЕ ПОД КРОВ, ДОЧЕК.

(Гостопримство)

До 1840 године нѣ било у Црној Гори крчама, нити е путник могао наћи за новце конана или ложника, нити циѣа ни естива, већ е била свака и богатја и сиромашнија кућа свакоѣм изванѣцу и сиромашу приступна. Путник е само циѣао за село и ѣе се може преноћити.

Црногорац изванѣца путника свагда прати; па ѣе га он ако их е пут наніо близу његове куће свратити у своју кућу, а дочека ѣе га с добром вољом у своѣм сиромашном дому и ужиѣе с њиме оно, што е Бог дао и његов дом. Црногорцу е мило да може имати изванѣца у своѣм дому и да га дочека што се најљѣпше може. Обично сав славенски народ радо прима и дочекуе како своѣ пријатељ и знанце, тако и изванѣца, али попримани обичај туђи, многе су оддалѣли од старог њиховог обичаја. Црногорац нѣ имао те прилике, да изопачи оне

старе обичае, кои су огледало душевне врлине, већ се владају по оном обичају и по оном закону природе, кои се с њима родіо, с коим он ужива душевно веселъ.

У оваквим приликама не да се доброта и извртност душевна утаити, већ се јавља као најљпши и највесели дан у години. Ако чоек путуюћи замрине или га вло вриеме заустави, он улази у прву коју нађе кућу црногорску. Улазећи у кућу, назива домаћиѐма Помога ви Бог! одговараю: „Добра ти срећа!“ Одма женске све редом приступаю те овог целиваю у руку. Пита домаћина: „Може ли се у овом поштенем дому преноћити, е ме невоља прићерала, да не знам ни куд ћу, ни што ћу?“ Домаћин ће одговорити: „Дом е Божи и твој, а нађи ћемо што и за извст, ако ништа, а оно по двіе кртоле и добре волъ и любви, коју подіелит неможемо.“ Од мушки кое, узме оружъ и остави на страну; а њму ће рећи: учини се раат, као у свому дому. Женска една приступа те госта изува, принесе воде, па му уміе ноге и простре му, ће ће спавати. Обућу, ако е мокра или од поти влажна, осушиће и прочистити, да е сутра може обути чисту. Ако гост нема ваљшне обуће при себи, онда ћему домаћин од свое дати да се преобуе, и да му се олакша умор.

Црногорац и ако е сиромах, мучи се, да што лђише госта почасти и да му учини по волъи.

Сјутра дан сва челяд уране и чекају кад ће гост устати, да му буде све наредно што е за њѣ од потребе. Почем е гост устао, едно женско донесе му обућу те се обуе, затим донесе му воде и убрусац, те се умје, па сѣда за ручак. За трпезу неће ни едно женско ништо сѣсти, већ ће стојати на ногама и дворити што узтреба.

Кад е гост ручао, донесу му оружјѣ, те ватакне мале пушке и нож за пас, а велю пушку довати по срједи у руку и захваљујући полази, а женске све приступају и целивају га у руку, говорећи: „Ајде са срећом и опрости.“ Домаћин прати госта по далѣ од куће, и ако е гост оддвоеним, мећа ће из пушака, а и гост ће то чинити. Кад гост меће из пушке рећи ће: „Остайте е Богом!“ па опали из пушке, а домаћин одговара: „била ти добра срећа,“ па опали и он из пушке.

Још е уввишеним и племенитим характер Црногорца, кад прима у невољн чоека под свой кров. Свакоем невољнику отворена су врата у свакоем дому свакоег Црногорца. Ние та душавна врлина и людска милост само за брата Црногорца, већ за свакоег брата рипћанина па и за самог Турчина. Негледа се кое е вѣре и народности, већ се гледа каква е людска невоља. Догађало се, да су Црногорца каквог кривца гонили да га убију, а овај се дочепна да у чию кућу уманне, онда е и кривац у сигурности и више га нико тајм несміе. Ово е

не само за Црногорца, већ исто тако и за Турчина, па ако е Турчин крвник црногорски и ћераю га Црногорци, па побѣже у дом Црногорца, он е тад спасао свой живот.

Док е овај невольник утекао под кров Црногорца, домаћин одма под оружјем излази пред кућу и мотри на оне Црногорце, кои бѣжећег гоне, пак ће им, почем се попримакну, рећи: „Он е под моим кровом и док е у моему дому, преко мене жива, неможему нико ништа учинѣт; ако га мислите убит, онда најприје мене, па нѣга.“ Нема те власти нити сили, која ће приморати Црногорца да изда чоека испод своег крова; нема ни блага, кое би заслѣпило или превластило, да погази овај аманет, ову наслѣђену врлину свои праѣедова. Злога чоека и крвника, кои е сгрѣшио и Богу и людма, приста ће и други Црногорац, да се погуби, али под своим кровом ништо. Кров е Црногорски неки освећени заклон. За неволника исто е он, што е црква добром христянину. Ову врлину извртности людске улио е Бог у чисто и непоковарено срце Црногорца.

Истакну ће се Црногорац за невольника, кои е под нѣгов кров утекао само у они мах, кад су гонитељи пренаглѣни и кад им е крв на очи на-сцѣла; а иначе сваки Црногорац зна, да е бѣжећи у сигурности, док е под кров утекао и да му ништа чинити немогу, нити се може издавати, знајући да е то обичај земаљски, коег они не по сили власти

подржаваю, већ по њиховом природном осећаню душе и срца.

Као што е и сам Црногорац ускок и ускакао е од Косова у нови врлетни завичай, у данашню Црну Гору, тако Црногорац примао е вазда ускока под свой кров са сажалѣњем, са братском любви и ужиће с њиме и діелити оно свое сиромаштине што има. Држа ће га и чуваће га као своег рођеног у своме дому; а кад ускоку укаже се згода и добіе волю, да иде, Црногорац ће га пратити и чувати од сваке напасти. Стаяо уског колико му драго у дому Црногорца, нигда му овај неће рећи да одлази, нити тражити какве накнаде што е ужио код нѣга. Црногорац е сиромах, али е душевном врлином богат. Ели чоек едном іо со и леб са Црногорцем, онда су они браћа и близки другови.

Било е прилика више, у којима су се Црногорци огледали у овом приманю под кров. И сами господари Црне Горе подржавали су ову врлину своег народа и свое браће. 1787 год. Скадарски паша Махмут Бушатлія, ком е, (назад томе двіе године (1785) кад е владика Петар I. био пошао у Русію,) ударіо са силом войско на Црну Гору и дошао на Цетинѣ, опалио манастир, поглатіо и попаліо Црну Гору, крене султан против нѣга силну войску, од кое се *силни* Махмут поплаши, те заште у владике, за случай витешке неволѣ, да га може под свой кров примити. Владика му одговори, да

су домови сиромашни у Црној Гори, отворени свиема невољницима без разликe и да он може слободно под нѣгов кров дећи, нити он то може одрећи, што у земљи и у народу црногорском постои тај закон, помоћи сваког човѣку у невољи.

На то Махмут наша склони све свое драгоцености у Црну Гору и преда их владци на аманет. Срећно Махмут надбје Султанову войску, а Владика му све аманете поврати. — Међичукићи, Турци Спужки, често су од невољѣ скадарски турака бѣжали у Црну Гору. Владика Петар I. примио их е лице и давао им и рану и ложник за неколико мѣсеца, док нису се са Арбанасима свирани и могли се сигурно повратити у свој завичај.

Кад су Никшићки главари под управом Стевана Ђикића код Баошине воде, извише Повје, на саѣде поубијани били, од дванаест Никшићки Турака погину деветорица, а тројица утеку у кућу едног Црногорца. Црногорац их прими, на их е држао у своме дому толико дана, док нје добио вгроду, те их препрати до Слєвля, а онданде отида здраво Турци у Оногшт.

Владика Петар II. био е тад у Манастиру Острогу, кои е далеко од Повје мало яче од по сата. Нити Владика, нити други Црногорци незамѣрише нити окривише оног Црногорца, што е люде (Турке) у нјовој лютој невољи примио под свој кров и бранио их да непогину. Црногорац држи за велики

гріех, ако не би невольника браніо кад му под нѣгов кров дође; а с друге стране држи себе срећніем, ако оваквом чоекѹ учини какво добро у свомѹ дому. По овом се види, да е Црногорац више добротвор людски, но какав немилостиви и дивин чоек.

18.

ПОБРАТИМСТВО.

Побратимство е не само пріятельство, већ сродство, коим се е рађаю два најдаљна чоєка. У побратимству узима Црногорац много чоєка за Богом брата, и они се пазе као два рођена брата. Побратимство бива на три начина: Побратимство мало између любавишка, побратимство неволѣ и побратимство причестно.

1 Мало побратимство, бива простим целивом три пута у образ. Онај кој е први понудіо побратимство, онај части и дариваю едан другог. На овог се побратимства прелазн у причестно побратимство. Ово бива онда, ако се послѣ овог пазе еднано добро и ради су, да се и болѣ сроде и у тврђој любви живу.

2 Побратимство неволѣ, бива онда, кад се Црногорац нађе у каквој неволји, па клече најближег у помоћ: „Немојимн, тако ти Бога и светог

ПОСЕСТРИМСТВО.

Посестримство е код Црногорака, што и побратимство код люди. Две жене или две ђевојке од милости посестриме се и оне испіаю у едан мах вино, ма се у три пута целиваю у браз и дариваю едну другу. Ове посестриме живу и пазе една другу као две рођене сестре.

Посестримство бива и од мушки са женскиема, али се ово ріетко догађа. Ако е Црногорац запао у часову невољу, или четујући снађе га каква ђескота, или путујући завђе те неможе пута да нађе, онда, ако се деси жена или ђевојка, да му у чем помоћи може, онда е зове: „Оди женска главо, куми те Богом, помозими, ако знаш што е невоља, а узећу те Богом сестром.“ Она што зна и шта може каже и поможе му, па се послѣ пазе као брат и сестра.

ДОМАЗЕТСТВО.

Кад се догоди, да се у којој кући истраже мушки, а остане сама ђевојка, онда се родителњи стараю, да нађу ваљана и поштена момка, те вѣнчаю ђевојку за њим, а нѣга узму у кућу као

посинка и предаду му све иманѣ да он ужива и с њиме располаже.

Домазетовић одвая се од своег братства и он се више незове именованом своага братства, нити по оном братству од коег е ђевојка, већ *Домазетовић*, како нје криво нити едной нити другој страни. Обично Домазетовић долази на истражбину. Домазетовић прибија се ономе братству од коег е ђевојка, ер он међу тим братство живи, па с њим мора свако добро и зло дјелити и оно му може бити помоћ и обрана у свакој невољи.

21.

БРАТСТВО.

Ово е неко яче единство, кое спая люде у тврђу свезу; ово су задржали Црногорци још из они времена, кад су люди најпріе почели састављати дружевни и людски живот. Код Црногораца живи још и данас братство, слобода и еднакост. Ово е Црногорце одржало кроз толико вјкова. Код осталог народа србског, пропало е братство. Туђи обичаи и власт измјенила им е домаћи и природни живот.

Код Црногораца састављено е братство овако: Синови едног оца, браћа су; од два брата ђеца, братучеди; од два братучеда, братанићи, а од братинића

братственици и т. д. До седмога паса држе Црногорци чисто сродство, држе се сви као една породица, као една браћа и неможе се крв мјешати. Кои ли би у ово послѣднѣ угазио и преступио закон сродства, тога држе за одпадника и безбожника. С таким држе, да се мора свиѣт укланјати. До седмога паса сбрајаю се они сви под едно браство и сви су едног презимена као една породица. Сви су братственици као една и иста браћа; сви су едан за друг заузети. У свакој нужди и невољи, па и онђе, ће се мегдан диѣлн, ће мозгови прскаю, сви су братственици за своѣга братственика заузети, сви га бране, сви га свете, сви га у свему помажу.

Свако се браство поноси, кое има више мушки глава, кое е задружнѣ за обрану браће и за обрану домовине. Црногорци не брое колико е у братству мушкіе глава, већ колико има пушака. Пушка значи мушка глава, чоек под оружјем, кои може изаћи на мегдан юначки. Црногорац незна, шта е то презиме, већ само браство, и ако га ко упита: како ти е презиме? он то неразуміе, већ ће припитати: „како рече?“ а кад га упита: Од коег си братства? каза ће одма.

Сваки се Црногорац зове по очиноме имену: Вуко Волубов, Мрђен Савићев и т. д. и они се другчіе међу собом незову, већ тако, само ће га кад и кад упитати, кад е из другог племена: „а од коег си ти братства?“ Црничани се зову по очинном и

по ђедовом имену: Мићо Илић, Илије Петрова, али и код њи ціело братство има едно презиме.

Сви су братственици у свему еднаки, само е онај одвоєні, кои одвои на юначкомъ мегдану. И старѣшина и богат и сирома ради сваки домаћи посао. И у цркви и на суду и у сваком збору и договору, сви су они еднаки, нити се едан од другог поноси, нити му даду да се поноси.

Сваки братственик слободан е у свему и у свачему: он иде куд оће, свршує послове, кои су њиму поћудни; он сам располаже са своим иманѣм, а разирице и свађе разирице у договору свое браће и свию братственика. Неправицу неможе му нико учинити, ер га брани ціело братство. У братству живи и слобода и еднакостъ и братска љубав.

22.

П Л Е М Е.

Црна Гора дієли се на седам племена: Цетиняне, Нѣгуше, Ђеклиће, Бѣлице, Чевляне, Цуце и Пѣшивце. Свако ово племе памти своег шукуиѣда; илти онога, кои се од њиновіє старіє први досєліо у Црну Гору, па се и зову по њѣговом имену. Свако племе има свою причу о досєляваню. Тако Нѣгуши причаю, да су се досєлили испод планине

Нѣгуш у Ерцеговини. Они су подіелѣни на два јака братства: Ерановиће и Ранѣвић. Била су два брата, едном е било име Ерак, а другом Ранч. Од Брака су Петровићи, (данашња владајућа породица) Поповићи, Кустудије и т. д. а од Ранча: Радонићи, Жутковићи, Прасичићи и т. д.

Сваки слави свога, сваки се поноси са својем. Тако се Нѣгуши поnose са својимъ Ераком и Ранчем, Чевљани влети Оврнићи са својим Овром, Банце са својим Мартином, а Вѣлопавлићи са Бјелом Павлом. Од Бјелог Павла највише су се умножили, има их данас око 3000 пушака. Како е ліена и поносита успомена новом наранштаю славног шукуѣда, кои е тражио и обрео воѣи завичај себи и својему породи, умножио племе людско, те га славе и спомињу кроз четири вјека.

Више братства саставља племе; али не од ког другог братства, већ опет од они исти братства, кои потіечу од едне крви. Може бити по 5—6 и по више братства у едном племену, али се наспрам другіе племена одзиваю едним именом. Свако племе има своег главара и мора бити из истог племена, и племе га само бира. Свако братство имало е своег кнеза, а свако племе своег Сердара и војводу, по више кнезова и бариятара. Други политични раздѣла до на племена и братства нје било.

Ріетко се догађало, да се друго братство прибрало другоме племену. Ако се прибрао, то се

онда зове поселица. Поселица су доселбници, кои су опет братство, али без племена. Поселица ніе могла најболѣ пролазити у Црној Гори. Коеіери су били поселица племена Бѣлица, па су их Бѣлице гавјале, док их ніе Ріечка наја к себи примила. (Види Мегданъ).

23.

ГЛАВАРСТВО.

Старо е наслѣдствено право у Црногораца избирати главаре. Како су га држали у првом почетку дружевног живота, тако га држе и данас. Ріетко е наћи, да се кои дом главарски истражіо, и Црногорци држе да се до сад ни одан од главарски домова истражіо ніе. Главарство се ніе ни продавало за новце итн миенјало. Само су Вукотићи у половини XVIII. віека проміенили гувернадурство за сердарство са Радовићима. Име Гувернадуръ (Governatore) дали су Млечићи још у она времена, кад су Црногорци помагали Млечићима у рату протіву Турака. У доцніе вріеме продао е главарство Вицковић из Вучег Дола из Тевлића пону Стајинши Матановићу за 100 цекина свое кнезство. То е било првом, да се главарство продае, и то зато, што е Вицковић біо сиром, а сувјаше Тек-

лѣ, а Матановићъ имао доста аспри, па га е купио.

Главарство се вавда добило на мач, а никако и нигда за новце и добилено главарство за аспре, неможе имати нигда праве вриѣдности.

Кад умре главар, а остане иза нѣга едан или више синова, онда остали главари свега племена иду из договора господару землѣ, те га моле, да им допусти младог главара ставити на оно мѣсто и господство на ком му е отац био. Кад им ово господар допушти, онда ови главари огласе у све племе, да сваки, кои пушку носи има у тай и тай данѣ дођи на обично зборно мѣсто. Сваки, кои пушку носи, дође на обично зборно мѣсто и на уречени дан. Ту се донесе доста вина и ракије, леба и пецива. Кад су се сви на обичном зборном мѣсту сабрали, стану сви главари наовитак, а у средини стои едан најстари главар са младим главаром, коег стављаю на господство и на очино мѣсто.

Сад они најстари главар довати оног младог главара прео паса, па га обрне трипут око себе, говорећи: „Ајде синко, на мѣсто очино! испросили смо са срећом, да ти будеш, као и сви твои стари што су били срећни и честити и да ти будеш старешина од нашег племена.“ Сви главари стое наовитак, док ови овог обрће, а остали люди од племена сѣде и пию. Кад се ово свршило, онда повичу главари осталима: „Огављ! срећан ти био,

као што су му и стари били! „Сад сви окупљени од племена устану на ноге и опале огань у три ма из пушака, и овим се свршује избор главара.

Овог главара почитује све племе ка и оног старог. Црногорац почитује главара и да ће му мѣсто вазда у зачелю, али у осталом гледа га као и осталог Црногорца. Главара ће само онда потурити, ако се овај непокаже као први јунак у бою, као рауман и вѣшт у народским пословима и у суду.

24.

МЕГДАЊЪ.

У старія времена, а на властито док не пушака било, били су мегдани чести. Црногорци су носили мачине и дуге палошине, па док се ватакну, одма су се изазивали на мегдан и одма га дијелили. Прави мегданъ чини се с већом спремом. Кад чоек чоек прекори, ватакне га на мегдан. Онај, кон први изазове на мегдан, шилъ ономе ябуку. Ябуку пробіе и кроз нѣ провуче ресу од опрегљаче. Изазивач каже му у кон га дан и на кое мѣсто повива на мегдан.

Кад овај добіе ябуку, он е изіе и радіе погнути но да е неміе. Затим овај опетъ послѣ

ябуку с ресом изазивачу и поручи му: „На исти дан и на исто мјесто, чекај ме.“ Сваки бира за себе своег ђевера. Сваки мегданџија позива све своје братство и све племе, а негда се крећу и цијеле наис на мегдан. Два ђевера носе сваки по едну дугу мачину и по едну палицу. Мачине су дугачке и оштре с обе стране.

На едну страну стану едни, а на другу други, па гледају како ће ови дијелит мегдан. Сваки ђевер преда свосму мачину а они држе палице у рукама. Палице држе вато, да њи могу развадити у оно вриеме, кад виде да е доста или кад се учини онлико мегдана, колико е уговорено. Ако е углављено да се сјку до края, онда ђевери не сметају, док обоица пану; ако ли не, онда, док кон коег окрвави, разстављају њи и кон први окрвави, оног е и мегдан. Она страна која е окрвавила чини велики шемлак, а она друга која губи иде стидно дома.

Ако ли кон од мегданџија неби доша на уречени дан и обично мјесто, онда они, кон е дошао на мегдан, побје на мегдан куђелю и учини шемлак и брзи исто као да е добио мегдан.

— Било е прилика, ђе су се мегдани и прекидали. Вриедно е споменути изазивањ на мегдан Турчина Перовића. Косиери су мало село, а поселица Бљичка. Бљиче су Косиере еднako палиле и биле. Косиерима се ово дояди, те нешто митом, нешто молбом, склоне главаре од риџке наје, да

ій припишу річкою наї. Цеклиняни приме Косієре и почну се бити са Бълицама за ньн. Косієри кликну Катуняне: „Ко в Катунянини, за Бога, узє ни річка наїя Косієре!“ На то се скупн сва катунска наїя, те поручи річкою, да в питаю, окле іюй Косієри.

Дође річка наїя у дну Косієра на Посайке, а Катуняни на врх Косієра на Павлићево ждрієло. Тад заузме свака наїя свое засѣде да се бію, и да оружїм прекину, при коме ће Косієри остати. На то изиђе Турчин Перовић из Цуца и заове Сердара Іова Перова Бурашковића: „О Сердаре Бурашковићу!“ одвоє му се: „Ево ме, о!“ „„Помога ти Бог!““ „Добра ти срећа!“ „„Послушай, аманат ти Божїи двіє ріечи. — Ево хоѣмо да се кољмо око Косієра двіє нахіє, — то в велика грєота и безумштина, овлико ђетића замлати око четири Косієра, кои неваляю четир котара угля; ного нађн се едан найбільи од річке наїє, да изиђе на Корнто Косієрско, да их подієлїмо на мачїне.“

У річкою наї появи се велики булог, ко ће изићи на мєгдан. Ни едноше небаєта нївсти на Турчина, него зазвашє опет Турчина: „О Турчїне Перовићу!“ „„Ево ме, о!““ „Дођн само четврти на Корнто, да видїмо све, како в.“ Одберу се четворїца, састану се и лієно се поразговоре. Пита Турчїн: „Окле вама, річка наїя Косієри?“ „„Приватїли смо ії од велике неволѣ Вѣличке, кои су им сваке яде задавали. — Сад нађште се двадєсет и

кнеза, а свако племе више барјатара, по войводу или сердара, а нека племена имаду обое. Свако племе има своег вођу. Ђе е у племену и сердар и войвода, онда е сердар старіи и он управља.

У Црној Гори Цетиньско, Нјгушко и Чевско племе, а и Црничко, најболѣ е у боју, а од Брђана, племена Ровачко и Мартинићско. Ова су племена стекла гласа на јуначком мегдану. Али сврга и извртност јуначка од давніе давнина, била е у прва три племена. Оружѣ најболѣ пуне црничани. Ако погоди, утећи неће. Црничани мало ком да нема по два зрна у пушци.

До 1832 год. била су два главна управителя све војске црногорске: Владика као господар народа и гувернадур као прво свѣтско лице у земљи. Владика би имао по више војске, но гувернадур. Редовно сазивањ војске ишло би из обштег договора: сабрали би се сви главари код господара земљ и ту би договорно наредило се, ђе ће око*) учинити, ђе ће се засѣде уватити; с којели стране на непријатеља ударити.

Џебане рјетко су Црногорци имали у залишности, већ су еднако на по мало сваки за себе куповали. Шпика (бајонета) немају Црногорци, већ просте дуге пушке. Каре, зову шупљѣ коло.

*) Око зову Црногорци Логор. Они кажу, окочити се, оцтити се, т. е. ђе е сва јакост наедно.

Сваки војник крећући се на војску, метне у торбицу по едан сомун леба, а фишена колико може више, па се креће за баряком. Баряци су мали, на црвеном полю біели крст. Кад су стигли на уречено мѣсто, свако се братство прибира к своему племену. Шкиљо се уходе из околá, да виде колка е непријатељска сила и на коју ће страну обрнути.

Црногорци обично чекају, да њи непријатељ ватакне, ер они по догађама знаду, да они најпріе страда, ком на туђе огњаште наерће. Кад су се већ са свиѣм спремили за бой и знаду од куд ће непријатељ ударати, ватају засѣде. Засѣда им е најболѣи бедем. Засѣду ватају, ако виде да е велика снага у непријатеља. Црна Гора пуна е камена, или сва е од камена: Сваки засѣда за свой камен, а на камен по издалѣ намѣсти шапцу па их тако упоређаю, да би рекао, ено их.

Поче одъленѣ Црногораца остане стоећи, те просипаю огань из пушака, а остали из засѣде нишане и обалою непријатеља. Кад се стоећи Црногорци измакну, Турци виде ће вуре капице кроз каменѣ, те нишане на празне капице, а Црногорци удараю на здраво и ни едан им фишек непада на празно.

Кад поломе непријатеља и виде га да се уврдао и оће да измиче, побацаю струке и торбице, па најпослѣ и капице, тргну голе ножеве, те крше по сред непријатељске војске и начну немилце сѣћи.

У бою на Бусовици над е Махмут паша погинуо, едан е Црногорац тако много сѣкао Турака, да му се сав нож и рука и казме у руди залле крвљу тако, да почем се крв окерела, не могао више отворити шаку, већ су метали руку е каз-мама у топлу воду док е крв одпуштила.

У свакоем бою заgone се Црногорци, кои ће више глава окинути. Не обичај Црногораца сѣћи главе, већ су то пошривали од Турака. Заробљенике Црногорци понавине посику; а Турци су заробљенике црногорске живе вѣшали за вѣнто ребро о ченгеле на бедуу града Скадра, над рѣком Бояном, тако, да ако би се и окинуо, да се у води утопи. То Црногорци нигда ни с ни едним чинили несу. Црногорци су се и у рату владали христански. Они су слушали побожне рѣчи своег смиреног архи-пастира, кои им био и господар и вођа у юначкој борби.

Често су Црногорци збијли шале са турским заробљеницима, тако су нашу пѣвальског осамарили, кои е тражио китне Црногорке, па су га пуштали да иде петрбушке са самаром у свою ордию. Турци се поплаше од анатемника, а доцне повнаду да е њихов паша.

Исто е и босански везир тражио младе ђе-ђойке у Црногораца, као што пѣсма о том говори:

Књыгу ише босански везире,

А шилѣ е на Цетинѣ равно,

А на руке Петровић Владими,
 У књизи му везир бесѣдио:
 „Чуј владико, црни калуђере!
 Пошљи мене арач Горе Црне
 И двамаест млади ђевонка,
 Све од дванаест до петнаест лѣта,
 И сувише Белу Станишића:
 Ако ли ми то послати нећеш,
 Кунем ти се вѣром и шманом
 И мојем постом рамазаном,
 Црну Гору поарати ођу;
 Што гођ буде младо и липо
 С собом ођу у роблѣ повести,
 Што ли буде старо и нејко
 Све под сабљу ођу окренути.“
 Кад Владика књигу приватио
 И видіо, што му књига пише,
 Књигу штије, грозне сузе ліе;
 Па дозивлѣ браћу Црногорце
 И овако њима бесѣдио:
 „Црногорци, моя браћо драга!
 Ако дамо ми арач Турцима,
 Ј у Црну стајт Гору неђу.“
 Сви рекоше: Кама да му дамо!
 И турчину ништа недаемо,
 До врућега зрна из пушка.
 То владина слуша Васвліе,
 Слушао њ, па се веселио.,

И велиру вако одговара:
 Чудим ти се, босански шљивару!
 Што будалиш и у књигу пишеш,
 Да ти пошљем арач Горе Црне
 И дванаест млади ђевояка,
 Све од дванаест до петнаест лѣта
 И сувише Белу Станишића:
 Послаћу ти за араче тврде,
 Од горнице дванаест намена,
 Да их пошљем цару у Стамболу;
 А за дванаест млади ђевояка
 Од овнова дванаест рогова,
 А за саму Белу Станишића,
 Од вепрова дванаест репсва,
 Да их носиш за турбану твојоме,
 Нека знате, шта е Гора Црна,
 Да за Турке нерађа ђевойке,
 Већ за своју ђецу Црногорце.
 Кои би се приед ископали,
 Него теби одну уступали,
 Нити ћору, клясту ни сакату
 А немоли лѣпу и богату
 Па нам удри кад гођ ти е драго!“

и т. д.

Затим навале Турци од Босне и Ерцеговине
 на Црну Гору, да поватаю младе ђевойке, али вађу
 велико зло: Црногорци их пођуку и многе заробе.
 Искали су Турци свое заробљенике на одкупе, али

Црногорци носу ћели, већ су тражили, да их више нагрде, те учине Турке по вредности за саме свинџ. Колико е кои био у већем господству, толико су морали више свиня дати.

Главар црногорски не стои са стране свом војника, већ он први предначи, он иде први у ватру, он показуе највеће юнаштво и ту се они утркую, кои ће кога претећи, кои ли кроз оловну ватру прие уватити и постоћи непријетеля. Док кои погине у оваковом загону, ће се главе сѣку, одма други Црногорци зажену се, те га уграбе, да му Турци главу непосіеку. Чини им се велика срамота, ако без неволѣ велике пугне, да Турци Црногорца посіеку.

Ратованѣ Турско против Црне Горе обично се збивало онда, кад не би господара земљѣ у земљѣ било и кад би био међусобни покољ међу Црногорцима. Неслогу, свађу и мржњу Црногораца, вагда су се старали Турци окренути у своју корист; али Црногорци имали су више срца, те су вагда предпостављали обрану вѣре Христове, своим међусобним увриједама. Ако су у највећој свађи и мржњи међу собом, при кретаню у бой, опросте едан другом сагриехе, излюбје се међу собом на иду у бой.

У већем бою, ће се стичу сви Црногорци, примали су они архипастирски благосов од своег господара: Он би осветіо воду и давао шти своим

войницима мѣсто причешћа, да, ако кој погине, да умре по закону христянском. Ово е било још веће одушевљивъ войника на јуначком мегдану против непријателя. Ние жаліо погнути за вѣру ришћанску и за крет частни.

Вѣра е Црногорца највише храбрла, с вѣром е чиніо чуда и одржавао мегдан. Добивали су Црногорци барјака из Руссіе. Ове су бараке држали они за нешто особито, држали су, да е работа чисти ришћански руку. Развіени барјак руски, подгривао им е душевну мисао, да ће бити њихова рука, „ако Бог да!“

Ако се рат протегне више од 5—6 дана, онда им се носи храна из дома, а тако и џебана. Свака жена мора свому домаћину носити рану, а и набављати џебану, ако ли кој изостане, та своег мужа несміе дома чекати.

До погибшег чоека нема Црногорац никакве тугальности, већ ће код нѣга спавати. Мртве, кои у бою погину носе Црногорци дома па га саранію код цриве. Одевчену Турску главу меће Црногорац у торбицу па е носи с собом, или е натакне на шилак, па е преко рамена носи. За главе примаю Црногорци од своег господара дарове.

Од 1715 год. могла су се видети, али врло ріетко, возна отличія Млетачке републике, а од 1715, па у напред само руска. И с позивом и без позива, они, кои су одвајали на мегдану за обрану

би трчао у сав мах за Турцима, скочио живоме Турчину на рамена и одрубіо му главу, па би се онет повратио здраво у своју дружину.

Кад су Црногорци на окупу у околу, вбијо шале свакојке. Тако неки протопол Рако, кад е Махмут паша ударіо први пут на Брда, говорио улаку Махмут пашину, кон е біо послат до владике: (име му е било Лака) „О Лака, Лака, О!“ одзива се Лака: „Што рече, што!“ „Поздрави се Махмут паша! шта ће оволико люђи, да данас гине, већ ето Махмут паша има стотину оца, а владика стотину попова, пак нећ ови подіеле мегдан, а остале войске неке сенре, па кон придобіе, просто да му е!“ Сви су црногорски попови добри убойници и врени юнаци. Јоко Стіслов, синовац владике Петра I. Кад су ратовали Црногорци са Французима и учинили око у вратарској долини сѣдећи у вече с главарима, довати малу бочицу с ракіом, коју е владика за себе чувао, те почне наздрављати, (од шале) наздрављајући измакне му се бочица и пође сва у комаде. Сад Јока прође шала, ер не сміе чекати владика, те замоли главаре, да га пошлю на стражу. Главари познавајући Јока, реку да сѣди с миром, ер ће учинѣт с њима канву бруку. Јоко нешће инако већ пође на стражу. Јоко е био ваљаст Црногорац.

Око едног сата по поноћи, онали Јоко пушку, а попликне Црногорце: „Ко е витез, ко е Црногорац!

утече Врагдес!“ Одна се сва војска покрене, али главари ћуте, знајући да е Јоко на стражи. Јоко и по други и по трећи пут покликне. Главари видећи, да ніе шала, устану и они, кад тамо, али се Француз покренуо; нађу на праван око и пуне лонце меса уз горећи огань. Црногорци ніесу ћели ести, већ се упут крену за Французима. И у овом и у многим другим боевима догађало се да Црногорци уграбивши плен, повраћа се дома, немислећи на агоде воене.

По свршетку главног боа, иду Црногорци са своим господаром у цркву и благодаре Богу, што им е срца ујчио и што им е дао силу, да су непријатеља свладали. —

У рату највећа е невоља Црногорцима за прах. Они су заточени са своју страна, а старія повјестница показуе, да су скоро са своју страна имали непријатељ и забранјивали силом да недобију чебане. Неке су путе плаћали тесту шишека по цекни.

Неки су Црногорци од люте невољъ правили сами прах: од ђубрета су добијали салитру, по мало сумпора куповали, а лѣсковину горели и правили угаль, па су све тукли у ступи. За овај прах казую да е біо добар и да се с њим могло бољъ убити, но с другим, само што јко мрчи пушку. Мјесто олова употребљавали су зрно кукуруза, комаде гвожђа, па и ситно обло каменѣ.

Кад виде Црногорци да е велика сила у не-

пријатеља и да се немогу с њима мѣрити, онда они договоре се, па изпред зоре јурише на око турски, а Турци од велике више људске и од изненадности уплаше се, незнајући колики е број Црногораца, бѣже куда кои прие може. — У овакви догађања често се налазе и жене и дѣца у послу. Кад су Црногорци побили Турецки везира войску на Чеву и ђеца су сѣкла турске главе. Бивало е прилика, ђе су се и жене показале достојне Црногорке. Тако и 1795 год. показала е една јунаштво, кад су Никшићки Турци ударали на Морачу, те се пѣва и у пѣсми:

И на Ратњу воду ударіо
 И добра е роба уграбіо,
 Върну љубу Драговић Томаша:
 Оге јој из наручја сина,
 Баціо га у воду Морачу,
 Морача га вода одніела;
 Цикну једна Томашево Плана:
 „А ђе си ми Драговић Томашу!
 Те е твоя свіетла латѣнка,
 Што те дичи по Морачи Горњој
 И знаду те кићени јунаци!
 Мене младу заробише Турци,
 Ухвати ме Париновић Зубо,
 Оге мене сина из наручја
 И баці га у воду Морачу,
 Морача га вода одніела

Ядну младу удвіели Майку.“
 А то Томаш в гледа в слуша
 Пред очима пушку заратио,
 А латинку Богом сестриміо:
 „Немой мене ватром преварити,
 А за очи те ни молици небу;“
 Па на Зука нишан ухватио,
 А латинки даде ватру живу,
 Те погоди Париповић Зука,
 Живо му в срце изгоріо:
 Паде Зуко у зелену траву,
 Зуко паде, а Плана припаде,
 Те му скиде світло оружъ;
 А други се Турчин загоноу,
 Да уграби Париповић Зука;
 Дочека га Томашева Плана,
 Малом пушком Париповић Зука,
 Те Турчина добро погодила
 По сред пуца, ђе му срце куца,
 Паде Турчин у зелену траву;
 Тад остали навалише Турци,
 А побъже Томашева Плана
 И у Ратню воду загазила,
 Прешла воду здраво и весело
 И унесе світло оружъ.“

И т. д.

У бой иде Црногорац са тврдом вѣром у Бога.
 И над пали пушку на непријетеля призива Бога и

Богородицу у помоћ. Они држе, да кад са правом
вѣром у Бога иде у бой, да мора бити нѣгова рука.
Тако они пѣвају и у јонакчим пѣсмама :

Турци вичу Муя и Алию,
Црногорци блажену Марию;
Бе допире блажена Марија
Непомога Мујо ни Алија.

За Црногорце ние дуг бой, нити оће много да
чекају, кад ће се запоћести бой, већ одма ударају.
Сва в рана Црногорцу у торбици, а џебана у ље-
сама и за капицом. Фишеци су Црногорцу најмилији
и код њих има, онда му в срце весело.

ЧЕТА И ЧЕТОВАНЬ.

Чета в неки брой люди, кои се спреми са вой-
ничком потребом, па иде гором и планином, доклен
стигне у оно мѣсто, ље в напустила. Чета може
бити од 20—500 люди. Чету предводи калауз, кои
познае путе и богазе, куда ће најсигурније проћи.
У чету се узимлю најотресении момци, кои су у
свему и ваљни и брви, и кои може стићи и утећи
и на себи дочекати Турчина, и заміенити у невољи
друга. У чету неиду само сиромаси, већ и од први
кућа люди.

Негде Црногорац у чету, што нема ни гђе ништа и што га невоља нагони, већ иде да покаже јонаштво, да освети оно своје. Чета и четници поносе се, ако на пушку што добију од непријатеља. Кад се чета саставила, онда се одабере по 10—20 друга, те уходе ће ће више мала наћи. Кад су уходили и виђели све како е и што е, врћу се и кажу осталой дружини, па се сви заедно крену. Чета путуе по највише ноћу и кроз гушће алуге. Алуга е zgodна за путовањ по дану, или, кад чета сву ноћ путуе, онда дану у алуги спава, али вагда стои стража, да им не би Турци одкуд запали. Кад се примакне чета к тору или обору ће е стока, најпріе ће побезати чобане при дрвету, па ускоче по неколицина у тор и изаве сву стоку, па поћераю. Кад е чета са стоком умакла, онда се начну чобани кликовати на поклич. Турци се одма сви из оног мјеста покрену, наоружани и на коњма па потрче за четом, не били мал отели. Чета измиче, колико брже може. Турска е поточ и пѣшке и на коњма, а осим тога воде и псе, ер и пси могу им од велике помоћи бити. Кад стигне поточ чету, чета се остави, а одвои се неколико друга, те ћераю стоку. Чета дочека турску поточ огњем из пушака. Чета се кољ едначо, док види, да е стока поизмакла, па онда остави бой, а креће се за малом, а док е овај пристигла, опет се уставља и біе

се на ново. Овако се чета кољ еднако, док уђе у границу црногорску, а ту се бой прекида.

Ако ко од четника погине или се рани, неће га дружина ништо оставити, да му Турци посику главу, већ га носе наизмјенице, док неунесу у своју постойбину, па ће га онда закопати. Срамота е за чету, ако од ове погине више но Турака. Јача чета ћера јачи пліен. Обично Турци имаду за чобане ришћане, али ове неће посвђи Црногорци, али ако нагазе на Турчина, томе опростити неће.

Четованъ и пліен ніе ништа друго до узаймност. Турци су имали вагда тај обичај и ту ћуд, да силом отимаю од своег сусѣда што могу. Нећера сиремаштина гола Црногорца у четованъ и у плячку, већ га ћера и штета и освета. Ніе се едном догађало, да су Турци с четом узимали плѣнове у Црногораца. Чете турске узимале су мал једини Црногорцима, палили невольне домове и свѣкли шареда челяд.

Овакова зла подстицала су горштаке на освету, и они су се светили и достојно и јуначки. Колико им гођ уму над Турци, толико ће им они отети у два пута више. Неразбира много Црногорац, да мора баш онога тражити Турчина и нѣму се само осветити, кон му е мал замјо, већ каже: „Све исто: Турци, Турчин, или узео у Муе или Алие, све ти е едан љаво, све ти едво нише, ни едан нити други немисли ти о добру, већ сваки и нелиетни жљѣ.“

Црногорац држи да е срамота украсти, али отети, држи, да е то юнаштво, ер се на саблю или на пушку добія. У вриеме мира несміе се четовати нити плячкати, већ само кад су у рат с Турцима.

Црногорцу нигда и нико ништа ніе могао пошети без великог своег чуда. Ако му што ко понесе, то ће са четом да освети. Чета може остати у Турској по 3—6 неђеља. Ова огладни, па се вагони, те по мало уграби стоке, од кое кољ па пече и еде. Чета путуе гором и планином, измиче се по издалеко од села. Ако е лѣтна суша, онда е на муку без воде, вато траже каменце или сніежнице, да се напію, аколи то немогу наћи, онда ваде фишке на ћеса, загриваю их и тіем ублажаваю жеђ. Невоља и патња научила е Црногорца да позна, да у праху има салитре, која ублажава жеђ.

Највећи су четинци Ускоци Морачки, кои су се (1795 год.) населили у планине морачке наспрам Дробњака. Ускоци су ови сви рођени Ерцеговци. Њима су Турци све њіово одузели, па су нашли вгодно мјесто, од куд се могу светити своим крвницима. Ови четую непрестано кроз Турску и доћерую пашнове и оће да намире оно, што су им Турци отели на силу.

Црногорци су ваде радо примали ускоке и врата слободног прибѣга црногорског, била су отворена свакоем ускоку, кои од неводљ тражи крова и ваклона. Ускочке чете, држе Турке у шкришцу, те

несмио рач чинити ала, која су се научили. Ускоци су најваљастји люди, ускоци су јунаци, они ништа више немисле, већ како ће се светити своим крвницима, с којим су морали оставити своја огњишта.

У старо време били су Оврнићи најизвртнији четници. Ово им е по трагу. И у данашњем време први су они у томе. Една е њихова чета, уграбила пијен, али их се и ранило доста. Кад е чета умала у планину, замре едан друг, те га као мртвог саране. Немашући чим закопати га у земљу, потрпају га лишћем и гранама на ноћу својим путем. Узму му све оружје и понесу са собом. Кад дођу дома и кажу својим убиеног и предаду оружје, како е ранио јако, како су га носили, како е умро и најпослѣ како су га закопали у Јоли планини, они ударе у плач и лелек, опишују перичне и ожале га као мртвога. Послѣ неколико дана, почем се онај освијестио и дошао к себи, навуче се испод лишћа и грана, а пасом увече рану и дође дома.

Милић Гручић, Оврнић, био е четник страпан, био е јунак, да му е требало пара тражити. У боју, нигда неће ње окретати леђа пушци и олову, већ вавда прса. Милић е био ушао у године, али га неки люди по мрзлу макеше на душу, те га убише на Цетинју (1851 год). Владика Петар П. кој е у то време био у Италији, жалио е јако Милића и неће га могао прежалити.

Чета е била најглавнија обрана Црне Горе и околним христијанима. Чета е била страшило Турско. Кад се смијрало на яче узнемириванѣ и сметно непријатеља, онда су се састављале чете. Чете ненаквачу на отворени мегдан, већ понајвише држе засѣде и единако се крију по алугама. Већа сила војске не смѣла јуришати ни на мању чету, ер не могла знати колика е сила и снага чете.

Често се чета у едној планини раздѣли на десет страна, па би рекао, да е сва планина оживела убойним јунацима. Чета меће из пушака и кликуе едан другог. Ако ли нагрне војска на едан крај, одма се по познатом гласу и авазу прикупљу на у час полеме непријатељску смлу. Ако ли е чета обколѣна војском она чека док мрдне, па јуриши ноћу и то пред зору, кад најјачи сан занесе люде, те почини чуда од војске. Војска забунѣна сном, забунѣна страшном виком голіе јунака, нема кад ни да спонеда оружѣ, већ само бѣжи голом душом.

Тако е погинуо гласовити Турчин и јунак Ченгић Смаил Ага, на коег су се залуду војске дизале, нити му е икаква сила могла доћи главе, али е чета ласно и часком оборила крвопију и смалнога јунака.

Чети е тешко у траг ући, ер се данас види јака, сутра е нема није, а ондан се опет у сили

показуе. Чета нигда нестои на едном мѣсту нити удара еднием путем. Чета има свой начин, како се лако промеће и траг замеће. За чету су најбольи они люди, којма е живот омрвнуо, кои немаю ништа више овог свиѣта жалити, кои нежале на јуначком мегдану погинути, али оно свршити, што им срце жуди.

Пошоч. Црногорска поточ креће се да одузме мал, кад Турска чета поћера пліен. Ако стигне ова поточ чету, онда ће отети пліен; ако ли немогу да стигну онда се поврћу, па онсме, коем е пліен узет, помажу га Црногорци, неко овцом, неко ягнѣтом неко козом и т. д. Ако ли поврати поточ пліен, онда ће онај, чія е стока, дати да бира поточ најболѣ обнове да заколю и да се почасте.

27.

В Ћ Р А.

Ово е најплеменитія врлина душевна, кою и сами Црногорци највише почитую. Вѣра е Црногорцу прва светиня, залог поштениа и истине, огледало чистог морала людског и највећи аманет на земљи. У вѣри почитую они Бога, па е и зову *Божа свра*. На овој се осњавала највећа сталност њмова, овом су се огледали пред свиѣтом као врсни народ, као витезови, као прави јунаци и поштеног

какактера люди. Душевна ова врлина управ е наслѣдна и ову су они примали од свои стари; ову су они чували и у срцу носили, до самог новіег времена, до млађег данашнѣг нараштая. Док е вѣра била у правом животу, у истини и светинњи, дотлен су Црногорци били у својој незвиној чистоти, е чим би морали предиячити осталим народима. Ни сила, ни пріетня, нити превлашћенїѣ, нити икакво благо овога свіета, нити сама смрт, ніе могла су-стегнути доброг и врсног Црногорца, да обречено неизврши, као што е то могла едина вѣра. Кад вада вѣру, држи Црногорац, да е по сриеди те ріечи сам Бог. Погавити вѣру и учинити коме што на вѣру, држало се за први и највећи гріех на земљи, од коег се грешник нигда избавити неможе. Ова е вѣра, вѣра истине, вѣра мира, вѣра слободе людске и огледало чистоте душевне.

И у рату, и у зађевици и у освети и крвништву, свуд е вѣра била залог благодетног мира, чувар живота людскіе. Ако Црногорац вада вѣру, онда е чоек сигуран за свашто и за сваку работу. Међу братством и племенима била е вѣра ангелом мира, и многа е зла она сустевала, што најяча сила людска не би кадра била учинити, колико е сама вѣра чинила. Црногорци ватаю вѣру између себе. Кад се догоди каква међусобна зађевица, или се братственици међу собом закрве, то они ватаю вѣру до уреченог днева или рона, да едан другом

ништа учинити неће. Преко овако уваћене вѣре, неће се нигда ни едан усудити, да што преко вѣре учини. Кад истече рок учинѣне вѣре, онда, или се мире, или на ново ватаю вѣру до другог рока. Ова вѣра людске врлине, вреди за сваког брата Црногорца, за сваког брата Христянина, па и за сваког иновѣрника и иноплеменика па и за самог Турчина.

Ако се ће гођ у путу или ма ће било, тучи Црногорац или са странцем, или непријатељм свое домовине или са истием своим крвником, а незнајући по чисто ни ко е ни шта е, али се бои, да га овај неубіе, одма наређуе оружј, да га убіе, пріе но што ће овај вѣра убити. Найпріе га пита, ко е и омак е. Ако овај ништа неодговори, онда зна, да му о глави ради и оће га убити. Ако ли непознати заиште вѣру у Црногорца, па га упита: „Ћли вѣра, да се састанемо?“ А он му одговори: „Вѣра ти е, не бој се ништа,“ онда овај приступа к вѣму, називајући му: „Помога Бог!“ а овај му одговара: „Добра ти срећа.“ Тад се поразговоре, па ако им е пут едан, онда путую и другују заедно, нити се едан другог ништа бои, већ путую као браћа и погинуће едан за другога.

Турци су заклетн и вѣчити и непомириви непријатељи Црногораца; али зато е и Турчин сигуран, кад му Црногорац зада вѣру. Сукоби се ће гођ Црногорац и Турчин, одма (далъ но на пуш-

скоро свако племе за себе; зато се и догађа: да едни ватају вѣру мира, а други оглашуют рат.

Догодило се, да су Турци Колашински 1843. год. праметнули вѣру са Морачанима. Пијоци, Турци Колашински убију на вѣру рођака сердара Милете Меденице из Мораче. Милета е тражио, да се истием начинем освети Пијоцима.

Договори се сердар Милета и капетан Митар, да повову крвнике Пијоке на станак, да ватају вѣру. Пијока е било девет брата. Они сви дођу и још више другіе поведу Турака. Митар и Милета пођу са својом дружином, но се договоре, да Митар иде на станак, а Милета да увати засѣду у некој алузи. Од Митрове дружине неколико друга стану извише рочишта. Митар прикричи дружини, да не меће ни едан на Турке, прие но што он обори ед-ног Пијока.

Примичући се едни другіема држали су на рукама натегнуте пушке. Кад су се примакли и са-стали, упитају се за здрављѣ. Митар е мислио да превари Пијока, па е поніо с собом јабука у вѣдрима, да дарива Турчина. Митар начне вадити јабуке из вѣдара, па све вадећи едну по едну прежи очи Турчину, а говори му: „Ево ти е ово послала моя мати, да понесеш твојој матери.“ Он прежи очима Пијока, а Пијок нѣга, кои ће коег преварити. Док од едном пуче пушка из дружине, просуше се јабуке, нема ко да их купи, већ се доватише оружја и начну

винати и едан и други: „шта би, шта?!“ Утеку сви Піюци и сви Турци, али у бѣжаню нагазе на Милету сѣрдара, кон им повиче: „Не овамо Піюци и Турци! Милета е овѣ!“ па опали из пушке, а за њим остала дружина, те погине 6 Піюка.

Зато е остала прича, а и истина е сушта, да Морачани и Колашинци кад иду на станак, да ва-таю вѣру мира, примичуѣи се едни другіема држе на обе руке натегнуте велѣ пушке; а кад се врѣу са углаве или уваѣене вѣре, неокреѣу едан дру-гом леѣа, веѣ иду натрашке, држеѣи еднако на-тегнуте пушке на рукама, док незамакну едни и други. Иначе послѣ уваѣене вѣре обично чине обе стране шемлак, меѣуѣи едни и други на пушана, и вичуѣи: „С Богом!“

28.

О С В Е Т А.

Освета е нешто роѣено с чоекѣм. Она натіече по уврїеди душе и срца. Црногорац каже, да е „радїм умрїети но срамѣтно живѣти“. Како му ко што учини, рад е да му онако и врне. Свїест ду-шевна нїе у њѣму развїена, да разбере послѣднїце освете и крвнѣг ѣла, веѣ оѣе да задовољи своїѣй кичельности, па тїем мисли да е учинїѣю юнаштво и неке дѣло людско.

Освету су кроз скоро пет вѣкова подрањивали Турци. Они су почињали светити своје погибше, али и та освета не би могла узети мах, да они ниесу убице под свој кров и своју обрану примали и люде не само наговарали, већ управо нагонили, да се на својој браћи свете. Убие Црногорац Црногорца или из мрвила, или неотично, одма бѣжи у Турску, ђе га Турци приме, али му одма предложише погодбу: да мора посвѣћи Црногорца, а, прие но што донесе главу црногорску, нити оће да га са свиѣм прими, нити оће неку вѣру у нѣму да имаю. Овај ускок, Црногорац, нема више повратшта у свој завичај, па да би могао имати и крова и ужитка у Турској, мора силом ићи, дулѣ времена четовати, док уграби главу своег брата Црногорца.

Ово зло и отров људски уселио се био у не-сређне люде, да су лако помишљали, да се најлакше може светити свосму мрзеноме. Има их, кои су ускакали да се под обраном Турском могу светити. Прости и без душевног развитка народ стон као влѣта младика, дае се окретати на сваку страну; може се окренути и на добро као и на зло. Само е греота извртати нѣгову природну врлину и чинити непоправно зло људству.

Освета е страшно дѣло, она е грѣа но само убијство. Освета е намѣрено и смишљено зло и грѣх. Кад оће да се свети, осветник зна кога ће убити и зашто ће га убити. Још е гора освета, коя

остае у крви и коју будући нараштај извршуе. Освета ова може се отегнути и за 20 година. Осветник прежа крвника, иде на све стране, запада му на вгоднија мјеста, и ждриела; пити ради, нити слатко спава, већ еднано се довіа како ће се осветити. Мира и почивала нема док сврши вло и крвно дјло. Осветник купи чету, па иде на оне крае куда ће крвник проћи, да га дочека и убіе.

Осветник најпріе ће, да се освети на крвнику, ако ли неможе нѣга, онда нѣговог најближнѣга и најболѣга, брата или братучеда. Освета се законом забрауе Црногорцу, али у дружевном животу, слободна му е и похвалиће га, ако га освети.

Тражи се ліена освети, тражи се од стране крвника, да се умири. Умир бива онако, као што ће се казати у *умиру* освете. И освета има неке законе мѣре: ако се склони умирник или уврїефени да ће се мирити, онда неће више таћи, али до рока умира мора му се уклоняти е пута.

Крвник, кон е дужан главу, па иде у оно село, же е убіо чоека, а каже, да иде код тог и код тог, неће га осветник нипошто убити. Исто тако; кад се увати вѣра до времена новог уговора, опет га неће преко вѣре нивашто убити.

Само што е жалостни обичай код Црногорца, да се управо мора светити, ер ако се не освети и непокае свое старе, нема приступа ни поштени међу осталим Црногорцима. Онда му кажу, да е

рђа и да невали ништа, кад не кадар своег осветити, већ му понесе крвник и образ и юнаштво. И жене су исто понешене за осветом, оће и оне да своје наговарају, да се свете.

Кад е Црногорац свршио освету, онда е он весео, онда му се чини, да се поново родио, поноси се майчин син као да е добио стотину мегдана.

Освета е укоренѣна од стариег времена и она се неда тако лако истражити. Догађало се често, да су скоро сва племена една с другим била у покољ, па не сміо Црногорац поћи из едног села у друго. Не било снажне власти, која би била у стању, прекинути ово зло, кое затире люде.

29.

У М И Р О С В Е Т Е .

У колико е зла и разурна освета за люде, у толико су опет Црногорци сами пронашли начин, како да ово зло прекраћују. Прекраћивањ овог зла знаменито е код Црногораца. За умир постои у њих неки закон, по коем се они мире и прекидају далѣ послѣдње зала.

Кад Црногорац убије Црногорца, онда су крвници. Крвник се крие, и осветник га тражи, да га убије. Отац или син, брат или својта убиеног траже,

8*

да се на крвнику освете. Крвник види ту невољу, па се наставља око свог пријатеља, да га умире са осветњиком. Ови пријатељи настављају се око осветника, моле га да се склони на умир, па кад виде код њега ометницу, онда морају, да му носе дар.

Прве јутро носи дванаест жена, дванаест колијевака и у њима дванаест ђетића. Пред колијевака иде дванаест главара и кад дођу кући умирица, стану на праг, али у кућу неулазе. Тад изиђе уврсењени, а главари вичу: „Прими дванаест кума, прими Бога и светога Јована и прими благо које оћеш!“ Неки се вађе кичелњив, те неће ни прво ни друго, већ чак треће јутро примити куме; а ови му морају за три јутра на праг од куће долазити и кумити га Богом и светим Јованом. Кад се прими и одпушти рјеч, да ће се мирити, рећи ће: „Пристаем, оћу продат мојег брата, да се смирим и да ми дате десет цекина за вџру од мира, и оћу, да мою крв суде 24 главара, које ја оћу. Оћу бират за мою крв, пушку, цевердан (тога и тога) и оћу наре стотину тридест и три цекина и по, и гроц и по, и пару и по.“ Сад умирица приступа те целива одну колијеваку, т. е. ђетића у колијевци. Остали његови братотвениди и својта приступају, те целивају осталије еданаест колијевака. Сви целивају гологлави.

Умирица обилџи двадест и четири главара, које он оће, да му крв суде. — Умолџије дванаест главара, су дванаест колијевака вџру се у кућу крвника.

Крвник одма јави свему свом братству и свијема пријатељима, да дођу на договор, да га бране и помажу. Сви братственици, сродници и пријатељи долазе у кућу крвника и доносе помоћ, што ко може: неко брав меса, неко барџло вина, неко цекин, неко пет, неко ракију, а неко мараму. Сви се окупе у кућу крвника, па и она двадест и четири главара, што ће кметовати. Ту сви стое на уречени дан, кад се са умирником главило, да прими благо.

Одберу се двадест и четири главара на страну и осуде крв. Ако међу крвником и умирником има каквје рана (да е кон кога раніо, а не платіо) или дугова, онда ова двадест и четири главара осуде и учине прави начин.

На уречени дан, крене се умирник из своег дома са 150 друга свои братственика и пријатеља и иде с њима кући крвника, да се мирн. Долазеће му умирнику и његовој дружини излазе двадест и четири главара на сусрет. Главари иду гологлави без велје пушана (а умирничка страна под оружјем и под капицама.) Долазећи, назову полако: „Помага Бог!“ а они онет полако одговоре: „Добра ви срећа!“ Затим главари тихим ријечма проговоре: „Наша браћо! ево смо наредили, да вам све испунимо, ваш куцтум, што ве редити (што вам припада). Ту несміе нико ништа противно говорити, већ све тихо и мирно и са неким већим стыдом. Ово све бива пред кућом код трпезе. *Тријеза умира* начини се за рана

још истога дана од штица (дасака), а мѣсто столица принесу по едан камен. Трпеза може бити дугачка по 50 сежана (хвати). Заколѣ се по 3—4 говедечета, по 20—30 брѣва за пецива. Вино саспу у нацу, а ракију држе у мѣховима, те и ракију и вино пију боцама.

Кад су се сви окупили, онда повичу гларари: „Ѣе е крвник!“ До сад е крвник стојо едѣнак скривен у кући. Јављѣнѣ крвника мора преобразити срце людско. Ово е неко страшило, кое носи прави печат убице на себи. Крвник излази са обѣшеном пушком крвницом о грлу (ону исту пушку мора обѣсити о грлу, с нојом е чоєка убио,) и иде покољѣничке. Главари гологлави, скромним гласом вичу у три пута, гледајући на умирника: „Прими куме Бога и светога Јована!“ Крвник иде покољѣничке са пушком крвницом о грлу, гледа у земљу а виче: „Прими куме Бога и светога Јована!“ Овако гмѣже, док се примакне блату умирника. Умирник пристула крвнику на целѣв. Крвник целѣва умирника у руку и у колѣно, а овај га привати и подигне, па га целѣва у образ, а скине му са грла пушку крвницу, па е задржи или му е говрати. Крвник се са покорношћу врѣе.

Сад гларари реку домаћиєма: „Дайте четир куме!“ Четир су куме, четир колѣевке су четир ѣтиѣа. Куме су нареѣене и стое готове, те една на позѣв вѣнесу прву пред умирника. На овој

куми стои уговорени десет цекина (за вѣру од мира). Умирник прими куму и целива, па метне му у вѣдра по едан цекин или талиер, а узме они десет цекина и метне у своя вѣдра. Умирник сад заповіеда, кон ће од нѣговіе братственика примити оне друге три куме. Братственици пристуаю редом, те гологлави целиваю куме и сваки дарива по нешто. Ово се кумство пази као и крштено.

Почем се ово свршило реку главари: „Ево сад свршисмо и ову!“ За овим иду двадест и четири побратимства и целива. Свака страна за себе бира свое главаре и свое миле, те излазе од сваке стране по едан, па се целиваю два и два, док су се њи четрдесет и осам изређали. Овим се свршују двадест и четири побратимства.

Пошто су се свршила двадест и четири побратимства, сѣдаю сви за трпезу. Два најстарија главара, едан од стране умирника, а други од стране крвника, сѣду у чело трпезе. Донесу ракију, па пију, а неколико ljudi устану, те висику пецива и леб, па еду. Сад главар од стране умирникове виче: „Ви главари, кон сте судили, намирујте ми ову крв поздраво и подпуно.“ Одма скоче двадест и четири судника, вваде иза паса двадест и четири оружја, па га метну пред главара умирничког, те га уштаю: „Ели ти намирено?“ Он им одговара: „Ест намирено добро.“ На ово главари од стране

крвника реку главару умирника: „Држ ту намиру, сад ћемо прочитајет сетенцу.“

Изаваи пои или онај, кои е сетенцу ивсао, па чати: „Ва име Риста (године и мјесеца) амин.

„Како се ми скуписмо и сабрасмо и име Боже међу нама признасмо: Ми двадест и четир главара и главарски синови, кои сѣдосмо на обично мјесто*) и по куштуму земалскоме ову сетенцу, у прву судисмо покојнега . . . и сетенцијасмо, стоимину тридест и три цекнија и по и едан грош и по и едну пару и по“ и т. д.

Иза сетенце износе вино, те га међу пред оијем, кои благо прима, па сви скину капе, а старешина главара (кои су кметовали) говори главару умирничком: „Сви ми двадест и четир главара, молимо те, али ти неможемо заповиједат ни сло- ват, што ти не да твоја добра воля, да му што даруеш.“ Ови се моле за крвника, па ће неки и вврнутя по 20—30 цекнина, а неки и свекољико. Ако се старешина умирничке стране, склоніо, да што даруе, он ће одвонти неке залоге у врједности од тридест цекнина, па ће рећи: „Ево дарива тридест цекнича.“ Страна крвничка захвали на овоме дару. Опет моле настојиници и служитељи трпезе, да се и њима што даруе. И на овије молбу, дарова ће нешто.

*) О б и ч н о м ј е с т о зове се зборно мјесто, же се обично сабирају и пресуђују сваке работе своје и своје браће. Сабор главара или људи зову они з б о р.

Послѣ свега сконтаю, коли о е опрошѣно, колико ли да се намируе.

Сад позиваю двадест и четири главара домаћина: „Дај одкупуј ти ово оруже!“ Домаћин нанесе, ако има, готову асиру; ако ли нема, онда внесе залоге, кое уцѣниоу добро, како ће крвнику лакше бити измирити. Опет питаю главари, умирнике: „Бете ли подмирени за ціелу крв?“ Умирнички старѣшина одговори: „Есмо.“ На то главари реку: „Е, дајте сетенцу, да прекинемо пару, како е подмирено!“

Са сетенцом излази крвник, држи сетенцу и ножице у руди. При сетенци е пришивена, влсећа на црвеном свиленом коњу турска сребрна пара. Пару прекида крвник и умирник. Умирник довати за по паре, а крвник по паре и сетенцу, те пресече ножицама пару по пола, од кое половину неси умирник, а друга половина паре остане при сетенци, у рукама крвника, кое овај задржи и чува; ер да не би било оне по паре, могао би га онај опет дужити за крв.

Крвничка страна мора још даривати онема стотину и педесет друга од умирникове стране. Свакому другу мора дати по мараму, или по цванцику. Са овим се онда завршуе умир. Сад се дигну сви, узме сваки своју пушку, захвале се и реку „С Богом!“, па опале сви огань на пушак, а сви им мећанѣм на пушак одговараю. — Умирник, пошто дође дома, ону несту вече дае свому братотву

десет цекина од умира, и то ад они десет цекина, што е узео за вѣру од мира. — Послеъ за вазда, остае крвник покорним своєм умирнику и зове га на свако кумство, кое му се деси у дому.

30.

СОЧБИНА.

Сочбина зову Цриогорци онај дар или награду, коя се обећа чоекү да каже за кою работу. Сочбина се обећава за украдену или изгубљену ствар. Кад чоекү што нестане, па неможе да пронађе нити у траг уђе, онда разгласи у све село и племе, да дае толико сочбине, ко ће му казати куд се ђела његова работа. Украде се коме нож, пушка, коза, овца, или говече, или ма што, па по вриедности овог обећае сочбину. Сочбина несміе већа бити, но што украдена ствар вриеди.

Онај кои зна, како е украдено и ко е украо, пође к ономе, што сочбину обећава, па му разкаже све и прими одма нешто капаре од сочбине. Овај, што докажуе како е ствар украдена, зове се *сок*. Они се договоре, да се најпріе лупежу яви, да е изнїцао сок и да е зна како е он по чисто украо и кога има за друга. И тај е уговор, да се сок неменцуе, док се на суд нешађе.

Оштећени призива лупежа и каже му на лице, како е по чисто работа његова у њџа и како има зато сока; пак ако оће, да се то без суда измири и да плати сочбину. Често се догађа, да се лупеж одма склопи и повраћа крадено или измируе, па с вапницом у руци моли, да му одпушти од сочбине. Оштећени се послѣ договара са соком и овај га моли да што одпушти, најпослѣ и овај пристаје, да се мирно изравнаю, да се незна ни лупеж ни сок, а оштећени да своју ствар добје.

Ако ли се лупеж брани и одриче, да е он украо онда иду сви на суд. Оштећени води с собом осим сока по још коег свѣдока, да заклони сока и на суду. Кад су дошли на суд, оштећени тужи лупежа, прича све, како е украо, куд е пошю, ђе е оставио, код кога е пошю, ђе е продао или шю.

Лупеж се брани како може, па ђе најпослѣ суд упитати оштећеног: „А имаш ли ти сока, жон зна по чисто, како е било?“ Оштећени одговара да има. Суд и сам не рад да сок излази, па свѣтуе лупежу, да каже без сока. Ако се лупеж још брани, онда ђе суд рећи: „Ели ту сок? е, дај те га на сриједу!“

До овог часа нико не знавао кон е сок, а сад излази са стидом, па начне потанко разкаивати, како е лупеж украо, ђе се одмарао, ђе е запошю, с ким се састава и убѣди га тако, да све

зна, као да му е друг био. Кад е суд саслушао ове разлоге и да е онај почисто лупеж, онда ће му рећи: „Вала, већ немаш кућ, сазнао ти е све твое работе, него сад плаћај сочбину, а плати ономе оно што си украо, то ест одсудбину, а плати и глобу.“

Ако ли е одма пред судом признао, онда ће рећи: „Крив сам, па ето суд, па шта за право нађе, да платим.“ Сок е код Црногораца срамотан чоек, а то зато, што за корист сочи или издае човека, па мисле да такав чоек може за корист и сваку работу издати. Кад се двојца што тайно разговарају, па едан прокаже, онда каже: „Просочи ме, при му образ био.“ Нерадо се меће Црногорац за сока и често се догађа, да ће он сочити, али кад изађе пред суд или пред люде, оће да се одрече, да е он сок и да што о тој работи зна.

Ако се што украде од лупежа од туђи поданика, онда се овет тражи сочбином, пак кад изиђе сок и докаже лупежа и његова ђела, онда власт нише оној власти, да се поврати, вр се зна, да е тај лупеж ту ствар уграо.

КАЗНИ (КАСТИГ).

Много су Црногорци држали на свој образ, на свое поштенѣ, па зато код њих нје било ни трага о *шблесној казни*. Нигда га нико нје сміо ни ударити, а још мањѣ избити; ако би га ко ударио, њинов из договора общтега учинѣни закон допуштао му е, да га може на мѣсту убити; а да ни суду ни ником зато неодговара.

Много су Црногорци полагали на свој образ и на свое поштенѣ. Радн е бн и умрјети но под срамотом живѣти. И у овом се они огледаю као извретни народ племенитег осѣђаня душевног.

Црногорци су имали само три начина казни: *Глоба, смрш и зашеор* (тавница). За сваку маню или већу сагрјеху, плаћао е Црногорац глобу. Глобу плати он у новцу, или са живнјем (стоком), ако тога нема, онда оружјем, ако и овог нема, онда баштином (земљом), ако ништа нема, онда иде у тавницу. За сваку сагрјеху, коя дође на суд, мора да плати и глобу и осудбину. Осудбина е плаћанѣ оштећеноме, т. е. тужителю, а глоба е, што узимаю судіе, кое су кметовале. За повраћу е одређена осудбина и глоба. Осудбина износи онолико, пет пута, колико врадена ствар врједи, а глоба десет пута толико.

Црногорац се нељоти на ову глобу, већ одма пристае на оно, што суд осуди, на каже: „я ћу платит, што суд за право нађе и што сам крив, да одговорим по разлогу“. До 1831 год. ніесу црногорски главари, нити судіе, имале никакве плате, до оно, што добию од глобе. За веће сагріехе и веће глобе, судіо е врховни суд на Цетиніъ, па е половина глобе припадала господару земљъ, а друга половина кметовавшим судіама.

Тавница, у кою су затворали кривце, била е само една и то на Цетиніъ. У сву Црну Гору ніе више нигђе било тавнице. И ова е една ядна и невольна: мрачна, влажна, без одрина и без сваке потребе, коя се оће за люде.

Сиртна кази бива само за убице. Кад убицу увате, вежу му руке наопако, метну га у тавницу, па му се одма суди.

Све братство зна, да ће се погубити, зато се и оно нађе на Цетиніъ. Ако е крвник валаст, а од пріе у злочинству ніе біо удіоником, нити већи загріеха имао, онда се сам суд стара, како ће му се лакше помоћи, па и осуђуе, да подмири мртву главу. Исто тако суд настојава око оштећеног, да и он непушти и да прими крварину. С великом муком пристае Црногорац, да прими крварину, већ оће да иде глава за главу. Осуђеног на смрт убію не пушка.

Владика Петар II. не допуштао, да његови перјаници убију гріешника, већ исто његово братство, како ће одклонити сваку освету; ер Црногорац ако сазна ко га е убио, оће да се свети. Владика би разложио братственицима крвника, колико е сагріеха учинио, па онда им оставља на вољу, или да се погуби, или да га одкупе. Ови, ако знаду, да се крвник повратити неће, онда реку: „Ми за њга до віека плаћат већемо, но нека гине, може му бити.“ Затим их пита: „Миче те ли га на душу?“ Одговоре: „Ми мичемо, а да штоћемо?“ „Е, добро, а ви узмите пушке, па идите, те га утуците“.

Осуђеном пошлао свештеника, те га исповѣди и причести, а за тим га изведу везани рука наопако, па га пуште да бѣжи, а ови опале еднак из пушака и убију га. Ако ли га неубију, већ само ране, онда непритуцаю, већ носе у дожд и предаю га еђику да га вида. Кад га извида, пуште га дома, нити ће га више чим казнити.

Обичај овај подржавали су Црногорци зато, што држе, да не Богом осуђено било, да гине, па да е и греота убијати оног, коег Бог брани и не да да погине,

Жене су ослобођене од сваке казни, али само од смртне несеу. За сваку сагріеху женске одговара или домаћин, или родитељи, па и плаћаю они глобу. Оће Црногорац својој жени, ако е узати у

наком ячем гріеху, окинуті нос, а има прилика, ће оће и да убіе.

Суд осуђуе Црногорку за самосмно убијство на смрт. Смртна е вазн само под гомилу.

Окупи се много люди, па довати сваки по камен, те бацаю на ню дотлен, док е оборо и затрпаю каменѣм. Люди се несѣћаю у коем е времену извршивана та грозна казн, ер у новіе віемене се догађала; али е чути и данас, кад коя жена учини сагріеху, да реку: „Право би било поган ставити *под гомилу*.“

Віедно е навести привѣр, како е Владика Петар II, по наговору неки люди, уложио біо, да уведе тѣлесну казн:

Мука е уводити тѣлесну казн код Црногораца. 1845 год. наговоре неки лакомислени люди, кои се не освртаху на дух и обичай народа, да неког Бѣлицу на Лимњана, кои е по недовольной свѣдочѣм біо притаю неке новце, даде батинати.

Бѣлица е имао стрица, стара чоека, а од породе ніе никог имао. Синовац е служіо стрица у старости до смрти. По смрти остане нешто аспри, а овај као најближи узме аспре. Остала својта и близника потражи діела судом. Бѣлица преда новце, да их суд подіели на по еднаке љелове. Својта повиче, да ту мора бити више новаца, за кое Бѣлицу ставе у тавницу. Залуду се Бѣлица влоо да нема више ништа. Најпослѣ се употреби начин

присмљивана, да каже, те га обале на топ, али овај опет проговори: „Можете ме и убит, али ви немам што више казат.“ Ударе га неколико пута, али се ништа непомогу.

Сјутра д'н пуште га и из тавнице, а док дође кући, упрежа поца, кој е најкривљи био, те га убије, запали сам своју кућу и су своя два брата ускочи у Турску. Све се нѣгово заоставше прода за крв. При продаи земљ понуди владика капетана Маркишу Пламенца, да он ту земљу купи. Маркиша пристае, да ће купити земљу, али под тиѣм уговором, да му се земља она више неповраћа крвнику, „кој би се могао опет повратити.“ Владика му обећа и заада му вѣру, да му е нигда и нико више увети неће, само придода владика: „Боим се, Маркиша, да те они скоти ће не упрежаю и убию.“ Маркиша одговори: „Небоим се, господару, никога, док ми ти даеш вѣру да остае моя“, па извади две леденице иза паса и метне пред владика: „Ево залогѣ, док измирим аспром.“

Непрође ни година дана, али Бѣлицѣ убише два Турчина и добѣже у Црну Гору у Глуви До. Саво Гаров дође са своим Глуводољанима на Цетинѣ и пане ничице пред владика: „Аман, господару, опрости им животе, е су учинѣли юначки.“ Владика опрости Бѣлицѣма животе, па немжаюћи о чем живѣти, позове Маркишу, да им поврати земљу. Маркиши би жао, па рече: „Та ниеси ли,

господару вадао вѣру, да ми е нико и никда узети неће?“ Владика му равложи ненадни догађај, те Маркиша поврати купљвну земљу.

Непрође ни по године, али браћа убиеног попа, траже да се освете и опазе их да су били у за-сѣди. Бѣлица дотрчи на Цетинѣ и пожали се вла-днки, кон нареди, да се осветници доведу на Цетинѣ, те их ту принуди да се подпишу, како они Бѣлицу убити неће. У кућу погибшег попа била е удата сестра Маркишина. Маркишу е владика милвао колико најболѣг Црногорца и кад га е стављао Вла-диква за капетана, Перо (брат владичин) яко се противио. Сви се сенатори повужу за Пером, а сам н. Борђе остане са владиком, и тако Маркиша по-стане капетаном. Перо е тио своег пријетеля Ника попа Јова ставити за капетана, вр е Нико исти брат зета Перовог. По овом е еднако мрзио Перо Маркишу и домио му е врат, ђе е гођ могао.

Септемвра мѣсеца 1846 год. пође владика у Беч, па пред полазак рече Маркиши на само: „Слу-нај ме, Маркиша! я чуем да ти радиш, да Бѣлица погине и — Божа ти вѣра, ако од ичје руке погине, ти ћеш твојом главом платити.“ Маркиша му од-говори: „Прођи ме се господару, кумим те живиѣм Богом! немогу я знати, шта ће ко радити, а још мањ што ко мисли.“

Владика пође у Беч, а Јануара 1847 год. по-гине Бѣлица, а црвници утеку у Турску. Перо као

ваступник владичин поче још жешће настрати на Маркишу и о глави му радети. Перо пошлѣ заповѣд Маркиши, да он запали кућу крвника. Маркиша рече дошавшим пераницима: „Ви идите и по заповѣди господина Пера запалите кућу, ер я нѣи немогу, да палим онај кров под коим моя сестра живи.“ Перо плане још яче против Маркише и поче му о глави радети.

Марта мѣсеца бунне буна у Црници и к. Ђорђе пође и утиша народ. Док чуе Маркиша, да се владика повраћа на Беча и знајући, што га по владичиним рјечма чека, побѣгне у Турску. Црница се покрене за Маркишом; а Осман паша, везир скадарски, полакоми се на ову црногорску неслогу, те покрене войску да заузме Црницу. Маркишу прими паша врло лијепо и обдари га богато. К. Ђорђе крене се опет у Црницу, надвлада бунтовника и распуди турску войску, ђе добије ранну од лубарденог зрна, те му смрви ножни палац.

У то вриеме дође и владика на Цетинѣ и одна позове к. Ђорђа да дође на Цетинѣ; али му овај одговори, да би пробитачније било, да он још кое вриеме пробави у Црници: едно поради задобивене равне, а друго поради узбунѣног народа, кои се на све стране разбѣжао, да употреби своју вѣштину да их поврати на своје домове. Владика остане при томе, да ранѣни к. Ђорђе дође на Цетинѣ, кои се крене и дође.

Док се к. Борђе крене из Принице, одма се почне народ бунити, а Осман паша привагани и Болџаџе и све Приничане к себи. Осман паша смисли да на Бесцу више Вир. сагради кулу и наџети толове. Владика претече у том Осман пашу, те Јулиа 1847 год. сагради кулу на Бесцу. У есен исте године убије Маркишу едан Криничан, турски поданик. Овог владика лепо прими и богато обдари. Криничанина гонила е невина крв, он се одбије од владике, а пође у Скадар, ђе га Турци увате и обџсе и тако е и преступник и ако доцкан полу-чио достојну и принадаџу му награду.

Са овим на кратко наложеним приџром жалостни к немали послѣдица, разбистрава се, како е тешко уводити нове обичае, кои загризаџ поштени џудско и да за Пригорца не батина, ер ђе га ова деџерати да нема ни образа ни поштени, на ни џуаштва.

Ристко е кои народ наџи, да е кроз толико вџкова провео живот у слободи, да не знавао за тџлесну казан. И ако е еврмах, али толяге за џџгово тџело несу могле ни у едной дубрави порастн. Сви су Пригорци били свуда и ваза едначи, сви су се за образ и за поштени борили. И по томе се види да су они сви били властела, док не ни едан тџо тринити срамотну казан. И овим би се имао поносити сваки Пригороац и џџихов господар, као са и едном врлинном, коя заузна џџесто у племенитиџ срцу џудском.

32.

РАСПУСТ.

(развод) или плаќањѣ срамоте.

И код Црногораца догађа се често, да младѣнци едно на друго омрвну. Има неки послѣ мѣсеца, послѣ два, а неки и наком две три године омрвну едно на друго. Догађа се да младица послѣ 15 дана остави нови дом, а бѣжи у нѣн род. Било од едне, било од друге стране, ова неслога пружа се на све братство и на сву својту едне и друге стране. С овог су се често Црногорци намеђу себе крвили. Својта брани нѣну одву, а братство свог братственика. Два племена, или два братства често су с овог улазила у покољ. С едне женске главе, падало е често и доста мртвѣ глава. Освете би узимале мах, да нигда края не би имале.

Код Црногораца е чудан обичај, што ђеду још у колиевци *едре*, да што прие стече пријатеља. Беца немогу нигда знати, што е то вѣренѣ, док мепорасту. Требало би, да, кад порасту, онда да се и вѣре, кад се спознаду и зажеле се по природном осѣћаню любви. Али су Црногорци држали вагда жену као роба, на су мислили да и то може поднѣти. Добро е и женску држати под уздом, али јој се мора у природном осѣћаню оставити неко-

лико волѣ, док изабере оно, што јој срце жуди. Кад се удала, нека трпи оно, што е изабрала.

Има опет и Црногораца, кои оће да пробира, па тражи од објести распуста. Назад двѣста година мало су знали Црногорци за закону власт, зато су и чинили оно, што им е миліе било. Рано вѣренѣ остало е код њи уобичаено, тако, да се оно никакко изтражити ніе могло. Светоочивши Митрополит Петар I. мучіо се, да овај обичай изглади, али му ніе могло поћи за руком. Чести покољ и крвне освете, кое су едне иза друге изтѣдале, склонилесу смиреног Митрополита, да коим гођ начином умали вла у народу, те изда закон, по коем се допушта *Распуст*.

Уобичаени распуст не бива само од мушке, већ и од женске стране. Ніе била само една прилика, ђе су родителњи учили ћер, кад се уда, да добѣжи дома у род, а да остави мужа. Улюдніе би било, кад тако мисле са зетом, да ђевојку науче, да се прие вѣнчая и прие брачне свезе или пред самим олтаром одрече.

Има опет и чудніе люди, кои су испросили ђевојку у доброг чоека, па им овај приед вѣнчая на ліене каже, да то покваре, вр ђевојка ніе вољна поћи за момка: небегенише ђувегію; али се овај неда им осолати, већ виче: „Дай ми е кумим те Богом, па ако ће стат и три дни у кући.“ Овакви

послѣ десет дана у вданшт невиде младу невѣсту у свомеу дому. Иза овог се иде на суд, па се траже поарчени трошкови, кое подмврје отац ђевојке.

Има опет мужава, кон набрао омрзну на жену. Он иде на суд и тражи да се разпусти и суд га пита за разлог; а он, ако нема другог разлога, онда само виче: „нећу е ништо, нећу е, ни дао Бог, нећу е, та се манит некрстио, нећу е, та се непомаио; него вас кумим Богом тректеме од ђавола.“ Ако му ово непомага ништа, онда он неће с њом да спава, мучи е, гони е и сваке яде е њом чвни, и гони е дотлен, дов іој самој омрзне е њим живѣти, па онда у потонию пристане и она да се разставе. Господар землѣ прекида ове работе и рече: „Кад е тако, да едно за друго немарите, а оно нека муж жени плати срамоту, као што е свети Петар осудио.“ Ова срамота плаћа се са 50 талиера. Ако е муж подадро за распуст, онда он плаћа; ако ли е жена, онда плаћа њѣин отац.

Послѣ овог простог распуста, муж се одма жени са другом, а невѣста се удае за другог. Жену послѣ распуста, која нити е више пристала међу ђевојке, нити међу жене, зову е *пуштеница*. Црногорац е лаком на пуштеницу и прие ће узети пуштеницу во ђевојку. Ово е нека кичельивост, којем оће да покаже, да е больи од оног првог домаћина пуштенице.

Ако ли би се неслога и мржња међу мужем и женом догодила, почем су већ ђеце имали, онда иде са распустом теже, ер суд одбија распуст по разлогу томе, што имаю ђецу и да су имали међусобну љубав. Онда пак, ако муж увати жену, да е погавила брачну свезу, распуст се чини без одмака, али се срамота неплаћа. У оваковіем згодама оће муж својој жени да окине нос, да остае за уклук свіету и да се повнае по грделу.

33.

К Л Е Т В Е.

Мучно се Црногорац куне. Од клетве и уклана бои се он као од живога огња. Чешће е радим Црногорац и штетовати но се клети то крив, то прав; а лукаво се заклети држи да е највећа срамота и греота. Клетва е код Црногорца највећа снага вѣровања.

Ништа Црногорца неможе до праве и истините исповіести довести, ништа га тако неможе покренути, да кријућу тайну икаже, као што може една клетва. Оно, што чоек рече и неда да е инако, онда се у нѣг ниште да се закуне, па ако се закуне, онда му Црногорац вѣруе.

И на суду рѣшава много клетва. Кад се двојца погоне, а неће едан другоме да попусти, онда од њи едан понуди сам на клетву, или сам суд одреди да се едан закуне. Кад су се погодили, кои ће се клети, онда пођу двојца од суда, те поведу оног, кои ће се клети у цркву, изнесу пред њга еванђелъ, икону и крст, па ће најпріе сви ово целивати, а по том даду клетнику крст у руке, па га едан заклињ овако: „Тако ти овог животвораштег крста, кои претвара небо и земљу, ако ишта знаш за ову работу, за коју те куне ови чоек, обяви му ову работу, немој се заклет лукаво; а од суда ти неће бити потеге никакве, ни глобе; а ови, коме си учиніо ову работу, за коју те куне, неће ни он више узети, него разлогом што рече суд, немој се нипошто заклет лукаво, ако ишта знаш за ову работу: Тако ти, давлен, непогинуо траг по трагу; тако ти, шлѣме непануло на долину, тако ти людска губа неуљгла у кућу; тако ти непогинуо род у баштину; тако те неизѣла живина; тако се неразгуба, тако те неизѣла вукоедина, да се свака васлѣвна од тебе заклињ, и тако ти род непогинуо у баштину, род у земљу, плод и людски и скотски!“ На то реку сви у три пута: „амин“ па целиваю крст, еванђелъ и икону.

Клетник до послѣднѣг *амина* држи крст у рукама. Ако би се нашао кон, да се криво или лукаво закуне, онда оног зову *кривооклешник* и

Око, у којем се прелепа риба ловила. Црница е била Ђленни спалук. Она се погодила са Глуводољанима, да јој свако јутро оставе по једну рибу на плочи. Саставати се са људма ние она ћела, већ би пошла по рибу, кад никог код Она нема.

Ђдно јутро неоставе јој рибу; кад ова дође на обично мјесто, а ненађе рибу, почне звати Глуводољани, кои су се дотле звали Добродољани: „О Добродољани!“ у три пута. Они се притае, као кривци, кад се нећеше и трећом одазвати, она викне: „О Глуводољани! што ми рибу недадете, да Бог да, нигда е више у Оку неумовили!“ Она узјаше на коња и побјгне у Бар, па да е рекла: „Бар ме ође нећете наћи ни варати,“ и одтуд да се прозвало оно мјесто Бар. Глуводољани су трчали за краљицом и молили е да оставе међу њима, да ће јој давати и по две рибе на дан. Она ние ћела слушати њјова званиа и обеђаниа, већ е на шагова бацала аспре, а говорила: „Да Бог да, скамевиле се,“ па кажу да су се све аспре претвориле у камен, од коих се и данас много налази из више Лимљана, куд е Ђлена прошла у Бар. Та камена пара има са обе стране еднаку шару. А Добродољани по провванју и кетви Ђлене, зову се и данас Глуводољани.

Црногорац помишља и на то; ако се криво закуне, да ће га све оне неволѣ и зла снаћи, па се зато и бои кетве.

Митрополит Петар I. ніе имао наслштвене снаге и власти, да нагони Црногорце на послушност и на извршаванѣ людски дужности, већ е све то најпріе страхом Божиим, а по том клетвом склавяю Црногорце на свако лѣпше дѣло и Божіе и людско.

34.

Т Р Г О В И Н А.

Од свію страна заточена е Црна Гора од сусѣдни држава, од кои се ніе могло нигда и ништа навести на море, што се неће ђумрук платити. И трговина без згоде, без слободног кретаня неможе напредовати. Главна е трговина Црногорцима са стоком. Они преко све године ћераю стоку на пазаре приморске, у Котор, Будву и Рисан те продаю волове, краве, козе, овце и свињѣ.

У блату (озеру скадарском) лове Цеклиняни много рибе, ову они соли и суше, на продаю у Котор или у Будву. Исто тако продаю они и пріесву рибу. Сва е риба из слатке воде. Найвише се лови ове рибе: пастрва, егуля, крап, клин, уклѣва и скакавица. Свака риба има свое вріеме и свою ору у години, кад се највише лови и кад е најболя. Догађа се, да се некіе година увати од рибе по 20,000 таліера. Сву рибу носе на коньма, люди на рамену са подлиначом, а жене на леђима.

С Рієке црноєвића до Котора има 8 сати, па носе бреме за тридест динара. Суву рибу закупляю Таліани, а највише Пулџи, те е возе морем у Талію. Таліани купую много и кртоле у Црногораца.

Ситну стоку колю Црногорци у осен, доле и суше месо те продаю у приморѣ. Од стоке за ка-страдину колю овце и козе, па е даю и на ваѣвину у Приморѣ и у Црну Гору. Ваѣвину зову на причек или на удугу. Кланѣ стоке зову они трговина, па и кажу: „заклао сам толико трговине.“ а неки кажу иманя. Пріе но што ће поклати стоку, доѣра е на пазар пред Котор или Будву па погоди на живо лой и чапре. Чапре с вуном и пріесни лой погаѣаю они по 2 $\frac{1}{2}$, по 3 $\frac{1}{2}$ до 4 $\frac{1}{2}$ цван. У Котору, кои купую чапре и лой, они и строе чапре, а лой туку, па носе морем и препродаю у Трсту и Млетцима.

Црногорац, кои има кою пару, или ако нема, узайми, тај иде у Ерцеговину или преко Кома, те закупляе стоку, догони и препродае у Приморѣ. У овой трговини слабу добит има Црногорац. За овакву трговину имаду Црногорци понајвише ортаке у Приморју, па ови даю аспру, а Црногорац се мучи и купуе, али са малом користи. Ово се купуе на аманат и на вѣру, па неће Црногорац своег ортака на вѣру и на тешки Божій аманет преварити, већ ће му право казати, пошто е на мѣсту купіо. Цр-

ногорац неброј своју дангубу у трговини нити што дере опанке, већ само штогођ да добіе.

Осим стоке продаю Црногорци у Приморѣ: сира, масла, меда, воска, кокошака, пилића, ја, дивљачи, дрва, луча, кртоле, веля, шенице, ржи, овса, вацоле и по мало ечма, сіена, сламе, а кукуруза нимало, ер га требаю дома за рану.

Рувину продаю Люботиняни у Будву, па е носе у Инглезку за машѣнѣ.

Црногорци имаду три своя пазара: на Ріеки Црноевића, на Прентиной Главици у Бѣлопавлиће и на Виру у црничкој наи. Найячи е пазар на Ріеки Црноевића. На Ріеки има нешто и дућана, у којима се може добити свакојки потреба за Црногорце. Сву робу донесе из Трета —

У Боки имаду Црногорци три пазара преко нећелѣ: у уторник, четвртак и у суботу. Пазари су у Котору, Будви и Рисну. У пазарне дневи долази много Црногораца у град Котор, али сви без паспората улазе у град, запошљаваю и свршаваю свое послове. Црногорци продаю своју трговину на пазару пред Котором, а уносе у град купци и плаћаю ђумрук.

Трговином иде Црногорац слободно кроз све аустрійско Приморѣ под оружјем. Сваки увозни и извозни еспап носе Црногорци по нешто на маскама, али највише люди на рамену, а жене упрте па носе на леђима. Сав се еспап у тежини діели

на бремена. Брене има по 60 литара или 20 ока. Свака литра има 12 унача, а ока 36 унача.

Скоро е сва трговина у рукама Примораца или у Турака, а у Црногораца врло мало. Мѣра им е ока и литра; ока прима по три литре. Вино ракију, уљ, а тако и масло мѣре на конате, а коната миче по две литре. Жито мѣре на багаше и на клобуке. Багаш прима по 30 литара, а клобук 15 литара.

И оно, што стече Црногорац од трговине, или од чега му драго што измучи, сваку и нелиетну пару оставља у Приморию. Трговинном се ни едан Црногорац неможе обогатити, ер е он у трговини само измеѣар, а други сабираю новце.

У Котору купую Црногорци постав (платно) опанке, мараме, пасове, рашу за гаѣе (чакшире), копче, свиту, конце и сваке ситнарије; а највише купую соли, за тим ракије, а на гладной години наголо кукуруза, по мало уља, ориза, (ширинч) цукра и каве, котлова и лонаца. Брѣани понајвише тргую са Спужом и са Подгорицом, а са Оногштом мало. Морачани пак тргую са Колашином.

Од домаћег дувана мало продаю Црногорци. Дуван сию Лѣшњани, а Црногорци на мало продаю испод руке Приморцима. За сваку трговину био би вѣшт Црногорац, само да има чине и згоде.

РУКОДАЋЕ.

Заям е код Црногораца свака работа, коју коме узайми на неко вриеме. Наруч е, кад се да какав суд или оружје, да се њим послужи. Заям готове аспре, рукодаће е. Ниђе се вальда лакше неврђе рукодаће као у Црној Гори. У Црној Гори нема новаца, вато е и добит велика. На сваки талиер на годину плаћа се добити по 1 цванцику. Црногорац се свакоко мучи да на рок дође, да донесе и главу и добит. Уз ово све носи Црногорац и колач. Колач е дар неки: доије ће или боцу меда, или ракије, или коју конату масла или скорупа, или пар кошета.

Кад познае чоека, да ће му на рјеч, а инако врху залоге. За рукодаће кратка е процедура суда црногорског. Дужник се само пита: весли дужан и ел ти изишао рок? одговори: есам и ест: онда му суд рече: а ти плати, или ће послати перянике, да од оног иђовог намире. Найпріе се гледа, да се прода живо (стока) ако има; ако ли нема, онда залоге, а најпослѣ и земљу, а оставя се и други рок, али на кратко вриеме. Али заям и рукодаће не може у Црној Гори пропасти. Залаже Црногорац пушку, нож, токе и т. д. Кад подмири поштено главу и добит, рећи ће: „фалати ка добру и поштену чойку и да ти Бог да здрављ!“

З А Н А Т И.

Занатлія врло мало има у Црној Гори. Црногорац се стиди бити занатліом. Он каже, да само Циганин може бити ковач, а Црногорац никако. У Црној Гори има ковача, а има и пушчара, али Црногорац држи, да е едно и друго цигански посао, па неће да се учи нити едном нити другом. Опанке прави Црногорац сам. Опанци су без ремика и без прицепета. Опуту крои и суче сам или е купуе готову у Котору. Бѣлѣве (ѣбета) набавляю из Дубровника, а пуге за простирку праве саме Црногорке дома. Мало се платна ткае у Црној Гори, већ купую готово. Црногорци немаю доста земљѣ ни за жито, а немоли за лан и коноплю. Сукно ткаю саме Црногорке, али само за домаћу потребу, а рѣтко за продаванѣ, већ само у невољѣ, кад га потреба наѣра, продае оно, што е наміенію за домаћу потребу.

Камени майстора има у Црној Гори, али их е мало и оно што их е само су за просте работѣ; а за лѣпшу работу набавляю камене майсторе из Приморя. Грађу за кућу ѣлю сами Црногорци, а за лѣпшу работу увимаю Дибране. Грађу сіеку Црногорци *бадидвог* мѣсеца. Бадидви мѣсец брое од половине Дек. до 20 Јануара. И дрво сіеку Црногорци у ово доба године, па и знаду, да у друго врѣеме посѣчена дрва, неваляю ништа. Они кажу: Валя

дрво посѣжи баднѣвога мѣсеца, а оставити га до Петрова дне на откритој мољани, да га бие лед и киша, сунце и врућина, па е тек онда добро и неће лако сагњити нити избитати.

Дрвени майстора за лѣпше работе нема никако у Црној Гори, нити их люди требую. Ковача има доста, а сви су цигани. Ови кују Црногорцима сва сѣчива: Сѣкиру, косу, косиер, срп, малѣц, клѣшта, вериге, мотику, вуку, цапун, тешлицу, глѣто, рало и раоник и т. д. Гвоздени алат зову Црногорци сѣчива или гвоздива. За оштренѣ и поправку ови сѣчива учине они са ковачем погодбу, по којој дају му по 10 литара кукуруза на годину и угаль, а циганин поправља му за то преко цѣле године сѣчива. Ову погодбу и плаћанѣ зову Црногорци *уљѣшница*, па и каже: Погодио сам се на уљѣтицу, да ми остри и поправља сѣчива.

Занатлија за чизме нема у Црној Гори, нити ко чизме носи, већ сваки опанке. Само су господа у новіе врѣме почела носити цревлѣ па и чизме, али ово паручую у Котору.

Терзија има у Црној Гори, али и ови су од новіи времена. Од како су се терзије останиле, почела се и свита трошити, што пріе ніе било у сву Црну Гору гува од свите, а сад их има и у сиромеха. Терзија шіе свитне гунѣве, гаѣе, доколѣнице, веве златом корете и кружате и тепелаке канѣца. Другіе заната нема никако у Црној Гори.

ПУТОВИ.

Могло би се рећи, да сви путеви црногорски личе више каквој одвећ врлетној стаци, него путу, коим могу люди одити. Црногорски путеви могу само поднети за Црногорца, кои се научио од малена по врлети одити, а за другог човека нису они удесни. Путеви су таман онакви, какви су још од земанде били. Преко брегова и клисура и ломина иде Црногорац куд му е лакше и то се зове пут.

Негда е морао бити добар пут преко Планинице, куд е била главна свега трговине између Ерцеговине и Зете, а сад е такав, да и празни коњи едва иду. Преко Планинице и Ђлопавића могао би се лако пут направити управо до Косовог Луга, ер е понавнше све равно. Путеви су нужни поради трговине и поради зближаваня людй. Морачани и Ровчани навнше се пате без путова и без мостова.

У Ровцима на Мртвици стов од лѣсе мост, па се лѣба кад се преко нѣга иде; а неки мораю и потрбушке да иду, зашто, ако мало сврне, оде у дубљину Мртвице. Лѣса стов на два велика камена. Коњ, говеда и ситну стоку наћераю те преплављѣ преко ове воде, коя е у сред лѣта као лед студена. Много се челяди и стоке потопило у Мртвици. На Ратњи и Лѣвишкој рједи има по една штица (даска) намѣштена са камена на камен и то

се зове мост, а кад оће да преведу коња, морају га везати на два ужа, те држе док преплива, чуввајући да га вода непонесе. Исто е такав мост и на Буковици.

На Зети нема моста ниђе, само имаду нека корита, у којима се челяд са страом превозе. Пута за кола нема ниђе, како у Црној Гори тако ни у Брда, нити се могу виђети није кола. Пипери би могли направити пут о мало трошка до Вѣлопавлића. Црнциани могу имати свезу са Ріеком водом; али катунаани морали би имати пут коловозни до на Ріеку и до на Нѣгуше.

Шок. владика Петар П. направіо е нешто пута с Цетиня до на Ріеку, до на врх Праћинта и до Чева, али е овај пут за пѣшаке и неколико за коњ, а за кола ни мало и никако. Овај е пут при свој незгоди још и узак, да се двое коња свуд разминути немогу; а преко свега он се давно непоправља па е и пропао.

У зиму, кад запану велики снѣгови, зарасте оно мало пута. Црногорци нечисте снѣг, већ само пропрте, па иду едан за другим. Овим путем и овом пртином немогу коњи ићи, а тако ни говеда. Овако може трајти по 3—4 мјесеца, каква е кад зима, да се неможе са коњма путовати.

ПРОИЗВОДИ.

Сва е Црна Гора састављена из камена; земљина врло мало, па су и производи слаби; али каква им е земља и колико е, мора се човек са друге стране дивити, оклеи и онлико налази. Земља е каменита, само на мочарној године може се што родити, а на суши ништа. Ораћу земљу зове Црногорац *баштина*. Он баштину гнои, а најбољ подвужницу. У њој сје шеницу јару и овзму, сје ржи, ечма и овса, а највише кукуруза. Баштину оре по два пут. Сади много кртоле и онопава е два пут, а кукуруз најпріе праши па га окопава. Сади зелѣ главато (купус). Сје задоде, (граа) по мало боба и елѣде. У бостанима сади лука чесна, чипуле, швалонѣ и порога лука. У Ріечкој, Цривчкој и Бѣлопавлићској нај сјо диня, ципуна, тикава и т. д.

Вино рађа скоро у свіема мѣстима, осим вагунске наје. Најбољ е вино у Црници, али се тамо и најбољ работа око нѣга. У Црници е поднебіе благо и могле и маслине напредовати. Воћа у сву Црну Гору има мало. У жупніим мѣстима бољ е воће и бољ напредуе. Тамо има јабука, крушка, шљива, дуња, питоми шљивака, ораха, смокава и по мало мурава. Главни су производи: кукуруз, кртола и зелѣ. Вина дае највише Црница. Дрва имаду

мало. Сва е гора подіелъна, само у Брдина има горе доста, али далеко у планини. Три су воде, од кох се користе Црногорци: Зета, која тече кроз Бъловлиће, Морача и Ріека Црнозивића. На све три воде имаде млина, ђе се жито мелѣ и ђе се риба лови. Найвећи е лов у Ріци Црнозивића, вр е одма ерета еверо скадарско. У Ріечној нап расте руй, коег беру Люботиняни и продаю у Приморѣ.

У Црној Гори расте много пелина (*salvia*), али га само за неке домаће лікове употребљаваю, а продати немаю ђе. Катуняни пате се много без воде. У Лѣто иду они и по три сата далеко по воду. Тако су у лѣто и са стоком на чудо.

Фабрика немаю никакви, осим едне у Ободу за прах, кою е владика Петар II направіо, те се прави прах за Црногорце.

Руда има у Црној Гори: злата, сребра, жѣди, олова и угля, али се вадити немогу по томе, што е све каменито па се не би плаћало, и не би могла бити добит већа де едан на сто.

Многи Црногорци држе челе. Око обіе има он мало посла, а има добру корист. Мед продае, а тако и восак, а оставя за дом колико види, да му е од потребе. Од домаћег воска усукую мале воштане свіѣће, па их носе у цркву.

СКОТОВОДСТВО.

Ово е главна помоћ Црногорцу која га у свакој години, лишка у гладној, помаже. Сваки Црногорац држи по мало оваца, коза и говедн. Коња држе мало, а масака више. Маске су и јаке и вѣштје по врлети одити него коњи. Ово они све купују у Арбаџи и Ерцеговини, а сами мало тога пате, ер немају мѣста. Оваца пате колико могу више. Овце су ситне и вуна нје најбоља, ер пасу понајвише кроз ломине и драче, па се искубе много. Овце и козе припуштају Окт. мѣсеца. Сягну овцу и козу пази добро Црногорац и чува да што нешѣде, од чега би се изљовила. Кад су се све овце и козе измладиле, неће мусти Црногорац прие Ђурђева дне, ер сѣе да се оно млади оячи. Мало они ягњад младе продају, већ кад порасту, и кад добију и мяса и лѣпше чапре. О Ђурђеву дву почивѣ лучити ягњад и козлиће, али им до Иллина дне остављаю по мало мліека.

У лѣто идвижу са стоком у планину, па остаю до шеѣуднице док прођу велике врућине. Уз стоку яду чобани и по една планинка. Планинка музе, сирн сир, куши скоруп, мете масло, па чува за зиму. Крава недрже много. Младу телад неће Црногорац ни за скупе новце да прода. Сіено косе Црногорци по планини. Преко лѣта сабира сіено и сламу па

чува за зиму. Сент. мјесеца сјеку гране дубове и лсенове те садјевају у стог и ово зову лишњак. У зиму ране стску са овим листом, са сјеном и сламом. Непродае Црногорац с реда стоку, већ ће најпріе продати овнове и ярчеве, а двизице чувају да му се пати стока. Сва е стока црногорска ситна.

Стоке пате понајвише Ускоци. Они скоро од саме стоке живу. Има неки, кон могу на одну стругу помуести по стотину ока мліена. Наше и воде имаду они доста. Њіова стока може и на сніегу лешати, на іој ништа нешкоди.

40.

Р А Н А.

Слаба е рана у Црногорца, он се понајвише рани сувим лебом. Црногорац не пробира много, нити тражи да што лјшње изіе, већ е довољн само кад е сит. Црногорац устае рано и одна се приваћа работе, а кад одјотри онда руча. За ручак има или леба и сира или леба и луна. За објд узіе нешто болъ. Вари каше или сира или меса, па кашу зачини са мліеком или скорупом, а сир и месо еде са лебом. Главна е лебна рана Црногорцу кукуруз. За зиму спреми Црногорац по доста кртоле и метле

тиглом (керамидом) а по врх шљамена међу граваљ, кое се међу у влак.

Црногорац прави кућу на домини и тврђи, же нема земљ, да нечини штету за баштину или за зграду или за бостан. Куће могу имати по 4—10 сежана дужине, а по 3—4 ширине, у којој живи негда по шестеро, а негда и по тридестеро чељди. Кућна су врата и ниша и ука, а у видовима има по же коя панџга и по ком прозор без цкла и без вратица.

Од преграда налази се по едан приебой од птица, о ком вѣнаю оружѣ и пребацую струке. Одрови на конма леже, намѣштени су по угловима куће. Код спромаха, кон не мадар направити обор, држи на едном краю куће стоку, а у другом слава он са својом чељди.

Обори се праве за стоку. Само они праве оборе, кон имаду доста стоке. Обори су ожет од сувошеће и много синии по кућа, али су и они сламом покривени. Имаду и торове, же стока преко лѣта лежи под отвореним небом. Тор после 8 дана помичу.

И куће и обори синии су. Догађа се неки година у зиму, да снег затри куће, па се може равно и по врх шљамена одити. Куће су све топле. Слава брани од студени, а тало и од сивнице.

ПОКУЉСТВО.

Сво напућство што има Црногорац, све му е спромашно. Ріетко е у нојој кући наћи да има доста судова. Често узимаю они едан у другог судове у наруч. Спромаси имаду по едан м'дани kota, па у том варе све. Сва челяд еду из едног вагана. Вагани су велики, а налази их се још од стари времена, кој примаю по 60 литара. Ожице су дрвене, али замание. Ишио нене горужде (велике ожице, кутлаче) које примаю по по оже. Вилушака и ножића немаю нијане. Ако треба, да се насече пециво, Црногорац извади нож иза паса, па насече пециво на обилате комаде. Овијем иетијем можемо одсіеца он и турске главе, али зато му се не тужи ни мало.

Трпеза, на којој еде, сивана е и преста. Одрови су просто слупани од буковог дрвета, али јаки. У одру има или сламе или нусту и по едан бијел; а душка и плата нема никако. Неки немаю ни бијел, већ се покриваю са стручином. Има и по кој дрвени самдук у којем рани робу. Статива, гребена, гарза мало се види. Служе се са наручем.

ЗАБАВА.

Забава се тражи онда, кад нема ничесова посла. Ово бива у свечане днєви и зими вечером, кад су дуге ноћи. У свечане днєви обуку се Црногорци мало лѣпше и чистіе. Куле се на едно мѣсто, те се разговарају. У пролѣће и есен сабирају се у приеојно мѣсто, а у лѣто у осоину или дебелу лад.

Овако докон најмилије е Црногорцу гађати билѣгу. Окупи се њих више, напере билѣгу на гађају на веліе пушака. За билѣгу попуу плочацу, а намажу е у срједи црним колик пушчано арно, на ипишане. Неки гађу сѣдвѣи, неки е колѣна, неки е маслона, неки е нога, а неки е рамена другог коег друга. При гађању стисне се добро у животу, на му стон тјело као укочено, а-повіе главу за пушчаним ипишаном. Пушка мора добро да гађе и да добро пуца; ако не е обое, онда е куде.

Кад се овако окупе главари и богатіи люди, те гађају билѣгу, а дошао би кои сирома са чађавим и зарђаним оружјем, на гледа само из окрайка, како кои гађа, па кад види да бирано господско и срмом везено оружје негађа добро, встает ње се овај са молбом, да га пуште, да и он гађа. Ови по урођеној ивчельности, видећи, какво му е оружје, почну се са подеміехом шалити: „Прођ се, вла срећо и гађани и несрамоти се.“ Наипослѣ, почем

му прегледаю пушку, којој е често кудан опутом превезан, пуште га од шале да и он гађе. Обично овакви, кои се митиче да гађе, оће и да погоди. Кад е погодио, онда се они од стида миеняю у лицу, али весело ваде фишке на ћеса, те даю свромаху да још гађе. Ако погоди још којом узасобице, онда се коре самъ: „Ми се у првину ругасмо са свромахом и нѣговиѣм оружјем, али нѣ ѿйде, што е црна и опутом везана, али е наредна, на да се нажене у невољи јуначкој, има тврду узданциу, да га преварити неће, а ми то ђаволъ. Е! табан е ключ пушци.“ А свромаху ће још рећи: „а ерми ти га, чоче! кад нас осрамоти, да Бог да, вавдати пуцаа.“

Докоп Црногорац оће да прегледа оружјѣ. Уларница е вавда при нѣму, па вади крну те чисти и маже, миѣня напрашник, ако му е застарјо. Вади нож иза паса, на га обидуе прстом да ли е доста оштар; па, ако нѣе доста оштар, потегне огњило те га павуче, а мане с њиме неколико пута, да види, какав мах има и како би свкао, кад би до нужде било.

Црногорци бацаю камен с рамена. Бацаю га с мѣста и загодиче. Неки бацаю мањим, а неки веома великим. Играю се на пљочке. Удруже се по двојца или четворца, узме сваки по пљочциу, а вапну по едан камен, за којим е стављен по кон динар или што друго, па онај, кој са својом пљочом

прилази, онај носи и динаре, или оно што е за каменом.

Црногорци радо скачу. Они скачу с мјеста и загоничке. С мјеста скачу по 13, а загоничке по 24 стопе. За скакант бирају оранџ или меку земљу. Владика Петар други, имао е особито веселџ, гледати како Црногорци скачу, па би често даривао оне, кои најболџ и најдалџ скачу. Долазеће странце путнике, нудио би владика да пођу гледати, како скачу Црногорци. Они би се дивили лакоћи и далеком скаканю Црногораца.

Вечерња е забава код Црногораца и веселия и дружевниа а и пространия. Найљепше су вечернџ забаве у зиму, кад су дуге ноћи, па засѣдну сви око огни и сѣде неке путе чак до поноћи. Ту се кои, ту се игра, замеђу свакојке шале, причају нове и старе догађае. Чине пазар, играју међеда, представљају исповјед бабе Јоване и т. д. Од свио само ће се навести две, да се од прилике види и њихов театар.

1 Пазар.

Кад су се сви окупили, посѣдају у неколо око огни. Намеђу њим, кои е највиштин устане, па каже: „Е! ја ћу да продаем све мое што имам.“ Па онда пита: „Шта ће ко купити?“ ја продаем вола, коня, краву, векра, козу, рог, реп, коката, кокошку,“ и т. д.

Сад ће онај, што стои у сриједи први купити нешто, па ће рећи: „Ја ћу купит коката.“ Кад су

сви покуповали, онда овај опет пита: „Куд ће мой кокош?“ Одговара онај, што е у првом реду: „На моего коня.“ Па онда овај други пита оног своег најближег до себе: „А куд ће мой конь?“, одговара трећи: „На мою краву,“ пита овај опет: „а куд ће моя крива?“ одговара четврти: „ва моего вола,“ и т. д. Кад су се сви обредили, онда повиче онај, што е у среди: „Е, море е! што би, море, што! Я сам био кокош од кокоша и отац ми е био кокош од кокоша.“ Сад мора за њим онај, што е у првом реду: „Е, море, е! што би, море, што! Я сам био конь од коня и отац ми е био конь од коня.“ Овако сад мора сваки редом говорити, па што е ко на пазару изабрао са оним мора и да се служи. Они, кон су теме вѣшти, бираю ште лѣпше, а они што незнаду, узму на што, па послѣ удари у ња велики смѣх и алак.

2 Меѣда.

Кад оће да играю меѣда, онда шиѣе едан, кон е вѣшт, па обѣси кокош е греду на греду, а прекрсти ноге на њм, држећи двѣ толяге у рукама, па се цуля, а други му виче: „Кон си, море, на коня? Куд си кренуо е њим?“ Он одговара: „Валан у лов.“ „А кое звѣрке тражиш, да биеш?“ „Я валан, свану звѣрку тражию би, на би найрадин меѣда.“ „Како ћеш гаѣати меѣда, кад е тај конь обосію, нема плочу ни одну на ноге, а кусума ти нема, а фузде нема, а оћеш, да гаѣаш

међеда?“ “ Онда овај довати две толяге, подвие их, цукне едном у другу, затим у ноге, у узду и у кукум. Кад е све сигурно учинио, онда рекне: „Вала га подкова!“ Овај му опет проговара: „Сад еи га подкова и наредіо, сад можеш гађат,“ “ на метне пред нѣга капицу, а овај се примиче на толягана, да гађа међеда. Овај, што е метнуо капицу, говори: „Ето међеда, па га гађи!“ Примакне се ловац, те толягана удари по капици, па ако се свали, онда се начуу смјати и алакати.

Код владике Петра II. био е свако вече посѣдак. Овај е обичај попримио од свои предѣставика. Може бити, да неки не би могли лако ни вѣровати, како господар юначног народа, пушта сваког Црногорца к себи, и допушта му, да може веселе часе душевне радости проводити код своег господара, као и у своем сиромашном дому, на у сред свое породице.

Посѣдак код владике, био е посѣдак веће дружености, већег единства и истинити збор братски. Владика би сѣдио међу своим Црногорцима као домаћин међу својом породицом. Сваког е било слободно о свачему говорити и сваке шале замечати. Шала црногорска, разведравала е душу доброг владике, сміо се и васелио са својом браћом Црногорцима. Овакови су сви господари црногорски били на еприм свое юначке браће. Са овом дружености братском, придобјали су они срца свои врени

юнака. Проводећи Црногорци овано свој живот у слободи, братству и најиространіој еднакости, подранљивали су они ачу снагу срца свога. И душа и тіело било му е слободно.

Посвѣдак е нешто и ліпо и племенито. У оваковом друштву могу се најлакше Црногорци познати. Врједно ће бити описати на кратко ово њіово зборно мѣсто, овај храм душевне утѣхе Црногораца. Ион 1841 год. саградио е владика велики дом на Цетинѣ са 14 приелада или соба. За себе е задржао само двіе: одну за спаванѣ, а другу за библиотеку. Повећа соба, у којој е био бјелар, била е наміенвна за судилицу и за дружевни збор Црногораца. У наоколо било е неколико клупица, неколико столица и двіе греше. На одной е ручавао, а на другој би висао владика.

На зидовима висило е оружѣ, а око едног огледала напѣштене су биле пушке увитіе цјеви и сломаљвнѣ кундака. Ове су пушке са Салковине, кад су се Црногорци јуначки борили са Арбанасима. Арбанаси су били тако жестоко кидисали на Црногорце, да су голема рукама доваћали за грлиће пушака црногорскіе и ћели их истргнути. Од едне пушке поніели су Арбанаси грлић, а већ ништа.

За спомен рјетког јунаштва, држао е владика ове пушке, као неку особиту успомену. Сваки би Црногарац улазећи у овај збор, погледао на ове пушке, и споменуо би јуначкии гласом оне јунаке,

кон су радн били и погннути, но и славаџне пушке изпуштати из своје руку.

Зими око седам, а лѣти око осам сати у вече, купили би се Црногорци у овај збор, па би рекли: „Ајдемо господару на посѣдак.“ Како они улази у зборно мѣсто, одма скине капицу, па држећи капицу у лјевој руци, прислони ува вид симсию (дулу) иде управо владика, називајући му: „Помага Бог, господару!“ па га целива у руку. Владика сѣдећи одговори: „Добра ви срећа!“ „А да како си ни господару?“ „Слава Богу, добро.“ „Нега, милост Богу фала, кад си ни здраво.“ Овај почне у све нити китити, а владика ће прекинути са својем питањем: „А да како е у вас? Бстели мирни? Задјевајули ве Турци? Како ви е лѣтина? како ви е стока? како живите међу се?“ Овај одговара владика на све. За тим ће рећи владика: „Сѣдте, сѣдте.“

Док ни е владика рекао да сѣду, одна сваки приваћа своју симсию, међу капице на главе, напуне симсије дуваном, укрешу огань на кресиво, па сви запале те пуше, и пушећи разговарају се са владиком. Црногорци пуше дограм дуван, кон е понајвише зелен и упарен, ер га мало кон умје средити како валя. Овај дуван базди (удара) страшно, али владика неће проговорити нигда ни рјечи, већ кад му се досади од великог дима, рећи ће слугама: „Отворите проворе, да мало издуши.“ Дограм

дуван тако е жесток, да оће и брци да опадају онема, ком носу вички пушти га. Овај дуван раста у лѣшанској нан.

Око девет или десет сати у вече, донесе се влашки црна кава, али за њим мора сваки добити каву, ком се ту у зборном мјесту нагна (затекао или нагнао). Ту може бити по 40—60 друга. Кавеція влашкин, ком пече каву и послужуе, из лѣности, кад е много люди, неће поново да пече каву, већ прида воде у онај скорб од каве, на њм дае да пију, али скоро на голо топлу воду. Владика за ово незна, а да зна „жми би му пут био.“ Кавеція би говорио на тайно: „То ђаволъ не болъ, дат њм праву каву, или топлу воду: доста да миршиш на каву и да е слатко; а они и онако нежнаду, шта е то права кава.“

Владика е имао обичај, на ладнѣму времену пити чай. У вече, кад е било врѣме пити чай, дође и едан Ровчанин на посѣдак. Владика заповѣди, да се и овоме даде чай. Ровчанин, узме чашу са чајом, па се разбагаша ка у сред тасбине, начне пити, ма не са најболѣом вољом. Упита га владика: „А да како ти се чини то наше пиће?“ „Валан, господару, што ћеш да ти речем, — стид ме, — ма ми се чини на памет, да е топла вода.“ Владика заповѣди, да му се приспе рума, али по доста, па га онда опет пита: „А да како е сад?“ „Е,

сад може поднїети, е сам овом вѣшту, а оно прво, Божа ти вѣра, я му незнава ничесова лісна.“

Владика е мило било видити слободяог чоеѣа и да му на свашто слободно одговара. Он почне овог Ровчанина далѣ запиткивати: „Я мним, да нигђе злоереѣнїега мѣста неможе бити, но што су та ваша камена Ровца?“ „„Истинита е, па ти Вожу вѣру и ти угаѣеш, на они, ком умїе и ком е Бог да. Та грђе е у нас, господару, куд камо, но у Црну Гору: У нас су велике ломиче, ље би се и љаволи поломили, а неколко живи и крштени люди; па ти има у нас на нѣка мѣста, ље неможемо на остали свїет по земљи одити, веѣ, кад оѣемо да звиѣемо на свїет, ми ти се из оїе нашїе проклетїа неївмо на гужве, камо ти ничке, ка уз чесове стубе (мерднвене) а тако се опет спуштамо. А да ти е виѣет како оремо на нѣка мѣста, би се испрве морао смїнти љаволу и чуду: привежемо за чесов кам са ужем волове и рало, а да то печинемо, амбисали би се волови и рало до трїста љавола.““

„А да, еси ли вкуч далѣ ходїо, ного до на Цетинї?“ „„А куд? не я валан вкуч.““

„А да како ти се чини, да ли има іош ље каквог свїета, еси ли нас и Турака и да ли се ље болѣ живи но у нас?“

„„А шта я знам, господару, брав на и брав; али по моїої лудої памети, мним, да има и свїета и болѣг живованя.““

Опет га владика запита: „А да знаш ли, како

сте давали мирію бегу Либовићу?“ „Знам, на да неznam: Он ти дођи (тако причаю наши люди) у Ровца, на пођи од куће до куће, на зарок ка и остали сленац, на му дај неко неђе по яре и то оно, кое већ ништа неваля. А ми, господару, ка што смо вагда проклети, одма се крени ка у потрагу за њим, на дом он дођи у друго село, укради му оно яре.“ „А да, нашесе ли што на Роваца?“ „Изне се, каки, да му е: не он то ђавољ; а лепо му е, што е и главу мајю, у какво е мјесто запао біо. Ниесмо ми, господару, нигда били за даванъ, већ оно отидали и ягнили, ђе сме гођ што могли. Да ти е знати, колко смо мајка учивали и турские була у црно завили! Та ти знаш, господару, да су Турци улазили и у Црну Гору, а у наша Ровца нигда. Та ето и теби недаемо ништа, кон си наш, а немоли да даемо Турчину, сконим се сваки дан крвимо.“

Неког Брђанина оцривли су били люди код владике, да е арамја и крвопја и да се од иъга живѣти неможе. Владика се та дава (тужба) на дана у дан досади, на нареди да га убию. Овај се варакао за дуљ времена и ниесу га могли упрежати да га убию. Он се некако провуче и дође сам на Цетинъ. Он урани на несѣдан у владике. Владика се чини и невѣшт, што е овај крвник, па се силъме разговара о свачему, док се овај од едном истакне, на начне простодушно питати владика: „А, господару!

а ти ето обещ мене да утучеш?“ „„Како те нећу утућ, најважнији скоте, е си већ поухао свакојемоу чојку.““ „Немој ме, господару, тако срамотит, е се гріешни, — несам я баш таки, каквог су ме злотвори мои под тебе оцрнили; при им образ био и немој ти слушати све, што којекакви поганџвији за мном зборе, већ ме саслушай, аманат ти Божији! на, ако виђе, е сам крив, ето твоја сабља, а свој мой врат па сіједи кудіен обещ. А зашто да ме никоговији но планини љерају и убіяју, кад си ти ту и твой суд? Радіи сам да ме ти и права посієчеш, него поганџвији да сам и најкривљи.“ Владика се поврати и рече му, да изкаже све, што има. Кад е овај све испричао, рече владика: „„Ето су сад и остали люди ту, па љу іј питат, да ли е то све тако.““ „То я и жуди, господару.“ Кад су се сучили, нађе владика осуђеног, да е прав.

Ође се огледа врлина свромаха црногорског, кои са пуном вѣром иде својемоу господару, да нађе и добіе правце и разлога; огледа се и владика са наврстности душевном, да и осуђеника прима без зазора, да се снѣме разговара и допушта му сваку невољу своју изказати.

На посѣдку остаю сви до едног а и до два сата по поноћи. Траже између све окупљене дружинне, кои уміе најлѣпше појти уз гусле, па пош јоначке пѣсме. Нигђе нема више люди да умію пѣреда уз гусле извати, као што тога има у Црној

Гори. Скоро свака црногорска кућа има гусле. Кад су већ нашли пјвача, он довати гусле, те их најпріе удешава, а кад их е удесио, онда само гуду ва неколико, па почне најпріе пјвати напојницу:

„А да пјвамо, да с' веселимо!
 О весели Боже, господара,
 А нашега на Цетиниѣ краља,
 И нјгову осталу господу.“

или:

„Све у славу Бога милоснога,
 А у здрављѣ цара русијскога,
 И нашега на Цетиниѣ краља.
 Амни, Боже, вагда те молимо!
 А по томе, мој браћо драга!
 Ако знадем да ви пјесму причам.“

Сад почини пјвати пјесму, а сви ћуте и слушаю. Кад се свршила пјесма, онда е претресао: Хвале оног, кон е показао јунаштво; нуде оног, кон ніе освјтлао образ. Разлажу, како се могло болѣ учинити и више јада задати непријатељу. До међу све оно, што е знатніе, а што пјесма немоговара. Причаю у кои е дан бой біо и зашто се зашофео бой. Оваквим разговором и причањим, подрањую они јунаштво, на еднако разгађаю, како би могли згодніе се бранити и показати јунаштво, као и онај, кон га е најболѣ показао.

Біо е неки главар, кон е радо претресао пјваче. У овом зборном мјесту дође ред на едног

лвом снагом тресне у вис, дигнувши руке више главе, на подвизке. Неси у овој подвизивању тргну малу мушку иза носа, те мећу. Мужик изгледао чудновати: висо гледа очима на својег друга и суочавао се као у некоем спремању и успаљивању кад ће одмах треснути рукама и водвићнути жестоко. У игри са свјем измјени природно стањ облика гледајући општро, а држећи тјело натегнуто и кичељиво.

Женске с лијево виђети кад играју: Одскакују као лонта од земљ, држећи руке иза бедре као да су приковане. Стасом стои она право и сав јој живот стои као лутка, на игра у наоколо, гледајући умњатим и стидљивим погледом на вјну другарицу; а кад оће да подвизне и код вѣ се промиени и поглед и лице. Кад престану од игре целива се мушко са мушким, а женско са женским. Аколи с смјешано, да нема прави парова, онда игра мушко и женско, на ће женско, по свршетку игре целивати мушко у руку, а мушко женско у чело. Док ови престану, одма нескачу други, најпріо подвизну, на играју.

Из остале гонило, моя стои на овјатак пѣвају по два пара пѣсму: Бдан пар пѣва, а други кричјева:

„Да пѣвамо, да се веселимо,
О весели Боже, ако Бог да!
Да весели у дом домаћина,

И у дому ко се напѣрио,
 А по томе, моя браћо драга,
 Ако жнамо да пѣсму причамо.“

За овим се почињ пѣвати коя юначка пѣсма.
 Поскочница врло мало има у Црној Гори, они пѣ-
 ваю понавине юначке пѣсме како мушки, тако и
 женске. Од поскочница ваљавести едну и то
 пѣсму любви: али е и ова брдска:

„О ђевојко, не много ліена,
 Не ліена, не рода велика,
 Што си срцу омшљла моме,
 Ка' да си ме нађила млада?
 Она пѣму тихо одговара:
 „Тако тебе оженила майка,
 „Колико сам игда и виђела,
 „Него едном кад с войске гређаше:
 „Ти ми иска у маштрапу воде,
 „А я дадох у кондјер вина;
 „Вино просу, а кондјер слони,
 „Довати ме за біелу руку,
 „Те ме баца на коня за себе:
 „Три пут си ме опасао пасом,
 „А четвртом од сабљ кансом;
 „Поведе ме у гору зелену,
 „Облюби ми пребіело лице.“
 Стаде квети ліена ђевојка:
 „Авай драги, вода те носила,
 „На мое те дворе наносила!

„Цри ти образ на' на гори сніг,
 „Цри ти перчин біо врат прекріо,
 „Рашт оштети у ђевојке лице!“

На покладе трае оро до зоре. У зиму им не-
 смета сніг, већ и на снігу играю. Послѣ ове у
 наовит игре, играю и другу игру. Увате се испод
 руке два и два те у трку поскакую 10 — до 20 се-
 жана, па се опет повраћаю. И у овом подсканиваню
 пою и подвикую.

45.

Н О Ш И В О.

(Ођећа)

Црногорско е ношиво и сиретно и за око, оно
 е састављно из три бое. Крој аљина псти е, кои
 е и у старо вриеме біо. Капе су измјенђне. Мало
 су они ишта за обуку од платна правила. Све е
 скоро било од вуне. Вуне имаду Црногорци доста.
 у пређашња времена носили су Црногорци кожне
 капе, налик капља; а сад носе мале плитке капице
 од свите, обточене црном свилом, а тепелак или
 дно капице од црвене е свите, па јмућни, даю
 тепелак вести златом и то само е едног края.

Од пріе е мало кои Црногорац имао кошуљу, већ
 би обукао на голо тіело гуњ. Гуњ е од сукна

біелог и дошире до колѣна. Спріед е направљен с црним, мавеним, црвеним и жутиим вуеним гайтаном, кое дошире до паса. С њдне су стране вуена пуца, а с друге петљице за закопчавањѣ. Свуд е у наоколо обточен гуњ модром свитом, а око врата опет модра свита, пошира од поруба, на прошивена біелием коңцом. С обе су стране на дну клини, испод пазуа прострижен е за едан педаљ а порубљен модром свитом. Из више ови прострига прострижен е по едан шпаг, обточен или црним и црвеним гайтаном.

Црногорац се паше преко овог гуња, (кој остае спрјед отворен) с црвением пасом; а негда су се многи пасами голом личином. Кад опасуе пас, омота га неколико пута око тјела, на онда припаше слав, а остали пас преко слава. Изнад слава закопча ремик, на којем су ћесе од фишека. Ћесе обрће на десну страну. Уз ове објес и уларуцу, у којој држи маст, нацјећену из брављег гњата, те маже оружјѣ, да му неварђа.

За слава затакне по едну или по двје мале пушке, и још нож и арбию. С ниже паса носи гаће (чакшире) кое допиру до прегибн. Гаће су од не-сваљиног сукна, као цвдљо. Пріе су носили біеле, а сад су скоро све модре, обточене црвением гайтаном, а тур од црвеног мусулуса. Гатњик оплетен е из вуене пређе. Од колѣна до чалѣна има до-колѣннице од біелог сукна, обточене црним гайтаном, а покрај овог узка црвена свита; између свите и

гайтана провучене су копче жуте или біеле, те закопчаю овад на ножном листу. Испод колѣна подвезе доколѣвнице подвезом. Чарапе су біеле, а кратке, обточене црвеном свитом, са копчама, те се закопчаю. На чарапе међу шарене напретке, кои допиру до лѣсице. Опанци су прости, са врчаницама од усукане опуге.

Ремка и прегљница немаю, већ их стежу са подугачком опугом и омотаю више пута око чланка. Прицепета нема никакви.

О рамену носе велику пушку. Пушке су понавше брешке и латинке, а цеврдава мало има ер су скупи. Мале су пушке у сиромаша прости и немаю на врху кундака лбуке, већ су шиласте, жутом лимом оковане. Имућним имаду леденица, ове су пушке од срме и могу врједити по 100—200 талиера чет. Ножеви су им исто добри.

У ништо радје неће Црногорац уложити аспру на у оружје, нѣм ће и одрпанѣм, али да му е оружје и лепо и уздано. Оружје чува добро. Под оружјем е еднано Црногорац. За огртач на киши и снѣгу има Црногорац *сжруку*. Има их од сванояке масти а највише су црне, и синяве. Струка е уска, а дугачка, кад е преметне с' обе стране, допире му до дну нога.

У новје врјеме почели су Црногорци носити гунѣве од свите, а тако и гаће и доколѣвнице, кружате и велеке од свите, па везене богато влатом.

Ово е зло за сиромаша човѣка, ер поарчи толико да се мора удуживати и најпослѣ оно свое продавати. Мало има Црногораца, кои има по више преобука. Неки имаду нову и четку преобуку. Четку (стару) носе сваки дан, а новию само правшиком.

Жене носе исто бјеле гунѣве: крој и направа едно е. Женски су корети исто од бјелог сукна са истом направом, само што немаю рукава, а дуљи су од мушки гунѣва. Носе кошуљ од памучног платна, од кетена и коноцљ мало имаду кошуља. Ошице кошуљ везене су вуницом, а тако и рукави. Неке имаду рукаве везене са златом.

Црногорка плете косу у двије плетенице, па их намѣсти изнад чела, а веже овада. На глави носи модро пѣгасту мараму, коју притврди на врх главе иглом, на врх кое има нуце. Мараму спушти те висн низ леђа. Косу маже са лози и воском.

Пасови су од коже изкићени са првеним јакцима. Ижућније имаду ове јакке (каменѣ) оковане у сребро. Неке носе мѣсто паса ћемере од сребра. Пасови могу бити тешки по три оне. О овом пасу висн на више струка сивир, а на крају ножићи кључ и друге ситнарије. Женске носе чарапе од бјеле вуне до колѣна, и оне носе наплетке и опанке. Носе оирегљаче, вѣзаткане од вуне; а у новије вриеме почеле су носити травересе (кецелѣ), од шареног камбрика. На прстима носе неке претениѣ.

Ђевојке се носе као и жене, само што ђевојке

плету косу у одну плетеницу и савію в озада у одну гуку, а на глави носе капицу и мараму. Капица в исто као и мушка, само што на тепелаку има много цвѣтова, понайвише звезде, а на врх капице притврди иглои мараму. Мараме ђевойчке понайвише су біеле, са црвеном пругом у наоколо.

У ушима, кое могу, носе брњице, али доста повелике. Ђевойке се пашу тканицом. Тканица в из вуне, различне масти. Чарапе су око чклянка изплетене шареном вуненом пређом, па се и по томе може разликовати ђевойка од жене. Има их, кое носе ђердаие око врата. За огртач на рђавом времену имаду и жене и ђевойке струке, само су женске струке другѣе но мушке, женске су шарене и црвене.

Брдске жене и ђевойке носе на глави високе фесове и біелу мараму, а чарапе шарене с края на край, и тако и кошулѣ по дву ваздан су нашаране.

ДОБА ИЛИ ВРІЕМЕ.

И Црногорац одређуе врїеме, кад ће што свршити, кад ли ће што работати, кад ли му треба куд се крећати на пут. У Европи се понайвише владаю по сатовима; али у Црној Гори тїе у старїе

вріеме ніе никако било, а н данас их има врло мало.

Црногорци се найвише управляю диевом по сунцу, па н кажу: Пред што ће истећи сунце, колико би чоек дошао дотле н дотлен; пошто е истекло сунце; сунце е за толика копля одскочило било од горе; пред ручаня доба; у ручаня доба, по ручаня доба; око ручаня доба; по ручку; испред подна; пошто е превалио дан; у вельи или мали попас; у вечерня, или око вечерня доба; по вечерњи; пред заход сунца или по заходу сунчаном. Иначе: у зору, пред зору; тек што е бѣшнула зора; у сутон, у први мрак; у сумрачак; у мрак н т. д.

Ноћу се владаю по звіездама: по Ралици (ово су три звіезде) по Даници н по Влашкѣма н то кад е ведро; а на поирчнини владаю се по кокотима (петлови). Први кокоти почињу око два сата по поноћи, други око три, трећи око четир н т. д. Кад сѣе Црногорац куд да порани на пут, онда каже у вече жени, да га пробуди у те н у те кокоте. Домаћица добро пазн на кокоте, па ће на едне кокоте раніе устати, наложити огань, спремити ручак н све остало, што домаћину за пут треба, па онда буди домаћина, да устане, а он се креће н стигне у оно доба, ће е рочио или ће е науміо.

ПРЕДРАЗСУДЕ.

Има код Црногорца доста предрасуда, кое они држе за еушту истину. Баба има доста, кое вращаю; налази се и пророка кои свашта проричу; има и њенова, кои у ројданнике гледаю.

Ноћу оће Црногорац да завире од гробља и мисли да и мртви могу нешто учинити. Зато он држи, да е добро носити вож црние кора, да му се што непрворе. Неки одуштаю пас, да му се вуче по земљи. Ђдно и друге држи Црногорац, да е добро противу свакоег привирања противу зѣрета и гробља. Од остали предрасуда, навешће ће се само ове:

1 Муамед.

Кад човек ноћу путуе привире му се анатемник, па му се наконтрешн сва коса. Анатемник проговара чоечим гласом, пак начне поати од сваке руке и дебело и танко, а баца силно каменѣ.

Овај, ако се лико ње понлашио, подвигну ће и рећи: „А вуче, од горе ајдуче! Сад ти одуд, а я одовуд, да побіемо ове врагове!“ Иза овог учини се чоек, да се обалуе и премеће силно каменѣ и почне страшна орлавина, као да се сва главница премеће и оде у бездану јму. Кои е страшив, оног спопане манитило од овог привирања, па онда говори, да е нечастиви ушао у њѣг и да њѣм говори.

За тим зову новосе да чате молитве по-малѣноме. Послѣ овог, назива пош нечастивог, да излази на крштене душе, да ту ва нѣга мѣста не; али анатемник одговара, да неће. Онет пош гроговара и моли анатемника да излази, и да иде у планину; али анатемник одговара, да он неће у планину и никуд, већ у тог и у тог.

Ово е за нѣх страшан пош, ер они мисле, да е прави анатемник у чоек, а неће да вѣрую, да се само оном несрећнику пошену мѣст од страха и да то он сам као чоек без здраве свѣсти говори. Послѣ овог несрећника воде у цркве и манастире под љвоте и под еванђеля, те му свештеници чате молитве. Воде манитот под љвот свеѣа и под љвотом снава за више ноћи; али га они други чуваю, да неучини какво манитло, а чувари се моле Богу да га Бог од зла и напасти избави и даю прилоге у цркву.

2 Тенство.

Што по другиѣма мѣстима зову, вампир и ву-подлак, то Црногорци зову тенац и потенцію се. Још док е чоек жив, приговараю му, да ће се потенчити. Кон чоек чини зла својој браћи, кон гули люде, отима и еде туђе, незавршуе оно, што му закон божји заповѣда, тога они држе, да се мора потенчити, па по смрти мѣће на глас да се потенцію. За живота још куну га: „да Бог да, потенцію се као што и оћеш, ако Бог да!“

Они кажу, да тај тенац устае ноћу из гроба, иде у свој дом, прикажуе се својој жени на в бiе, и ложи све по кући. Тако кажу за пона Рака, да се бiо потенчио; а послѣдњи е бiо случај (1847 год.) са попом Стеваном на Дупла; али е владика Петар II. забранио, доказуюћи да су то будалаштине, да би могао мртви чоек устати.

Кад се већ објавио тенац, онда и својта мртвог, оће да се отвара гроб и да се тенац прободу, ако е тенац; ако ли не тенац, онда га итнчу. Својта позове свештеника, повесу трнов колац, на иду таећи, неказуюћи ником, као да ће то мртви дознати, отвараю гроб, ако нађу мртвог да сѣди у гробу, онда потегну колац те га прободу, а тенац се продере као во. Кад се већ ово свршило, онда е тенац за вагда процао и сва су челяд на дому мирна.

3 Вѣштице.

Вѣштице могу бити само жене. Пригорци држе, да она, коя оће да буде вѣштица, мора најпріе свое діете извѣсти, па онда може и другу дѣцу ести. Ако сумњаю, да е коя жена вѣштица, онда е свежу, па е тискаю у воду: Ако потоне, онда не вѣштица и пуштаю е; ако ли не потоне, онда знаду почисто да е вѣштица.

Поради вѣштица бивало е доста неприлика, а често е било и мртвіе глава поради њи. — На одну Раишевићку, коя е била удата опет у Раи-

ћевиће, имали су суйму, да е вѣштица, па су е ђели метати у воду. Из овог се заваде, па нај-послѣ ударе у покољ, те четворица на мѣсту погину. Еду чевску жену из Бѣлица, из суйме (сумнѣ) да е вѣштица, тискали су у воду, па не ђела потонути. И мору зову Црногорци вѣштицом.

И о вѣллама доста разказую Црногорци; али исто као ѣ остали народ србски.

Још и дан данашњи причаю, да живи некакав хат у Лукавичком езеру, кои из езера излази и у разлѣчно се обличѣ претвара.

48.

В И Д А Н Ћ.

Нигда Црногорци несу имали никаквѣ лѣкара, до единѣ еѣма, кои равне видаю. Еѣми несу имали никакве науке, до што науче едан од другог: а извидати ранну могу мимо остале лѣкаре. Неће еѣми црногорски да покаже странцу свой начин виданя; али, ако е допануо ранна, извида ће га добре волѣ. Ако е најгрѣа ранна у руци или нози, неће нипошто еѣти. Догађа се често, да е ср-ваѣна косг, али он опет извида, да е и рука и нога здрава, само што неможе имати више оне снаге, коју е имао са здравом кости. — Чудно е,